

Policy Department
Structural and Cohesion Policies

**ISLAM IN THE EUROPEAN UNION:
WHAT'S AT STAKE IN THE FUTURE?**

CULTURE AND EDUCATION

EUROPEAN PARLIAMENT

Directorate General Internal Policies of the Union

Policy Department Structural and Cohesion Policies

CULTURE AND EDUCATION

**ISLAM IN THE EUROPEAN UNION:
WHAT'S AT STAKE IN THE FUTURE**

STUDY

Multilingual Executive Summary

IP/B/CULT/ST/2006-061

14/05/2007

PE 369.031

XM

This study was requested by the European Parliament's Committee on Culture.

The complete study is published in the following language:

- Original: EN.

The executive summary translations are published in:

- CS, DE, EL, EN, ES, ET, FI, FR, HU, IT, LT, NL, PL, PT, RO, SL, SK.

Authors: Felice Dassetto (Cismoc/Ciscow - Louvain-la-Neuve University)
Silvio Ferrari (University of Milano)
Brigitte Maréchal (Cismoc/Ciscow - Louvain-la-Neuve University)

Responsible Official: Constanze Itzel
Policy Department Structural and Cohesion Policies
European Parliament
B-1047 Brussels
E-mail: ipoldepb@europarl.europa.eu

Manuscript completed in May 2007.

This document is available on Internet at:

<http://www.europarl.europa.eu/activities/expert/eStudies.do?language=EN>

Brussels, European Parliament, 2007.

The opinions expressed in this document are the sole responsibility of the author and do not necessarily represent the official position of the European Parliament.

Reproduction and translation for non-commercial purposes are authorized, provided the source is acknowledged and the publisher is given prior notice and sent a copy.

Directorate General Internal Policies of the Union

Policy Department Structural and Cohesion Policies

CULTURE AND EDUCATION

**ISLAM IN THE EUROPEAN UNION:
WHAT'S AT STAKE IN THE FUTURE**

STUDY

Multilingual Executive Summary

Content:

This report presents the current stakes concerning the Muslim presence in Europe. It addresses four main areas: organizational processes underway within Muslim communities; the questions of education and leadership; the juridical profiles and political management of Muslims; cohabitation as a decision to live together. Based on the findings of the study, proposals are made.

IP/B/CULT/ST/2006-061

Contents

	Page
CS Islám v Evropské unii: jaké jsou hrozby v budoucnosti?	1
DE Islam in der Europäischen Union: Was steht für die Zukunft auf dem Spiel?	5
EL Το Ισλάμ στην Ευρωπαϊκή Ένωση: τι διακυβεύεται στο μέλλον	11
EN Islam in the European Union: what's at stake in the future?	17
ES El Islam en la Unión Europea: ¿qué nos depara el futuro?	23
ET Islam Euroopa Liidus: mis on kaalul tulevikus?	29
FI Islam Euroopan unionissa: tulevaisuuden haasteet	33
FR L'islam dans l'Union européenne: quel enjeu pour l'avenir?	39
HU Az iszlám az Európai Unióban: mi a tét a jövőben?	45
IT L'Islam nell'Unione europea: che cosa ci riserva il futuro?	51
LT Islamas Europos Sąjungoje. Koks pavojus gresia ateityje?	57
NL De islam in de Europese Unie: wat staat er in de toekomst op het spel?	61
PL Islam w Unii Europejskiej: co może przynieść przyszłość?	67
PT O Islão na União Europeia: o que está em jogo no futuro?	73
RO Islamul în Uniunea Europeană: ce implicații va avea pe viitor?	79
SK Islam v Európskej únii: o čo pôjde v budúcnosti?	85
SL Islam v Evropski uniji: kaj bo pomembno v prihodnosti	91

Shrnutí

Realita evropského islámu je velmi různorodá. Rozdíly jsou spojeny s národními, kulturními, náboženskými a jazykovými otázkami; **v každém případě jsou podstatné.** Na jedné straně je nadále velmi významný etnický referenční rámec, anebo se významným stává. Řada rozdílů mezi skupinami evropských muslimů tak přetrvává i na úrovni mešit a sdružení v Evropě. Na druhé straně ani druhá, ani třetí generace muslimů v Evropě nepřinesla mnoho nadnárodních muslimů.

Diskuse o evropském islámu se v současnosti mohou týkat značně různorodých témat

V minulosti existoval určitý počet společných historických pohledů na přítomnost muslimů, které vznikly v evropském kontextu. Tato přítomnost byla nejprve nečekaná a nezvyklá. Později, poté, co se více projeví zkušenosti z kolonií, a poté, co byly tendence hledět na muslimy pouze jako na určitý druh kulturního referenčního rámce shledány jako nesprávné, se pohled na přítomnost muslimů změnil a konečně byl zohledněn náboženský rozměr.

Přítomnost muslimů na kontinentu byla stále více patrná a tento jev vykazoval napříč Evropou velmi podobný průběh.

Muslimové řešili některé společné problémy, před než byli postaveni. Problémy, které se muslimů týkaly, se naráz přesunuly od samotného komplexu sociálních a kulturních otázek k otázkám politickým a filozofickým. Z celoevropského pohledu muslimové usilují o získání právního postavení, které by bylo srovnatelné s postavením ostatních uznaných náboženství. A čelí řadě případů nepřátelského postoje. Jedná se především o znepokojení obvykle označované jako obava z radikalizace evropského islámu.

Pokud jde o víru, na rozdíl od častého názoru na muslimy, včetně názoru řady muslimů o sobě samých, se všichni muslimové islámu nevěnují stejným způsobem a ne všichni muslimové s ním mají stejné subjektivní zkušenosti. **Pouze asi třetina z 15 milionů muslimů se k islámské víře hlásí aktivně.** Za současného stavu nám nic neumožňuje učinit závěr o tom, zda se tento podíl zvýší, či nikoli. Je jisté, že lidový zájem o islámské náboženství je nadále silný a že během posledních třiceti let ve skutečnosti zesílil, avšak není vůbec jisté, zda to bude pokračovat.

Je rovněž třeba vzít na vědomí, že přítomnost muslimů v Evropě není rovnoměrným ani ukončeným procesem. Jde o probíhající proces, který se týká všech sociálních jevů. Vnitřní vymezení evropského islámu není ukončené, vůdci jsou vzácní, třída vůdců se v současnosti utváří, jednotlivé skupiny obyvatel se stále hlásí o (všechna svá práva, která jim poskytuje) evropský veřejný prostor, řada z nich však stále nemá pevné postavení, a to vzhledem k obtížím a nejistotě jejich přístupu na pracovní trh.

V této zprávě byly z řady rozměrů, které přítomnost muslimů zahrnuje, zvláště zohledněny a zdůrazněny dva, které se týkají integrace islámu v Evropě. První z těchto rozměrů se týká různých aspektů právní integrace islámu do reality jednotlivých evropských států. Druhý zahrnuje otázky týkající se vnitřních vůdců v muslimských společenstvích a jejich zásadní role a toho, jak tento problém řešit pomocí dlouhodobé výchovy a vzdělávání.

1. Otázka týkající se právní integrace

Islám se mění z náboženství přistěhovalců na náboženství, které má plné právo být součástí evropské reality. **Tento proces by měl být doprovázen odpovídajícími právními kroky, které by muslimským společenstvím umožnily jejich plnou integraci do evropského modelu vztahu mezi státy a náboženstvím.**

Ačkoli v Evropské unii neexistuje jediný model vztahu mezi státem a náboženstvím, tři společné zásady – náboženská svoboda, autonomie náboženských společenství a spolupráce mezi státem a náboženskými společenstvími – se objevují ve všech členských státech a představuje jádro, kolem něhož jsou tyto modely uspořádány. Islám tedy může nalézt své místo v rámci vnitrostátních systémů vztahu mezi státem a náboženstvím, bude-li respektovat toto společné jádro.

Vytvoření muslimských organizací na celostátní úrovni, které by byly schopny zastupovat muslimská společenství v daném státě, je nezbytnou podmínkou k takovému procesu. Ve většině evropských zemí jsou náboženská společenství upravena na úrovni státu, a pokud by takové organizace, které by byly dostatečně reprezentativní, neexistovaly, byla by muslimská společenství odsouzena k postavení na okraji systému, jenž upravuje vztah státu a náboženských skupin. I přes naléhavost tohoto problému je však vhodné postupovat pragmaticky a přijmout strategii odpovídající situaci jednotlivých států. Potřeba navázat vztah s národním muslimským protějškem může být na základě právních předpisů platných v jednotlivých státech uskutečněna různými způsoby.

Poskytnout islámu v zemích EU odpovídající právní postavení znamená vypořádat se s řadou citlivých otázek, které přítomnost muslimů v Evropě vyvolává. Mnoho z nich nepředstavuje nové ani zvláště obtížné právní problémy. Otázky, jakými jsou budovy mešit, náboženská péče ve věznicích, nemocnicích a vojenské službě, mohou být vyřešeny uplatněním zavedených pravidel, která se již používají ve vztahu k jiným náboženským společenstvím.

V některých jiných otázkách (obřadní porážka, náboženské svátky, poskytování oddělených částí hřbitovů, poskytování stravy povolené náboženstvím ve školních jídelnách, věznicích, atd.) je třeba více obezřetnosti: **rozšíření oblastí výjimek, které se dotknou obecné právní úpravy, je vždy citlivou otázkou a vyžaduje pečlivý rozbor, který porovná obecné a zvláštní zájmy. Avšak státy EU již v tomto směru mají vodítka vycházející z jejich zkušeností s těmito tématy ve vztahu k ostatním náboženským společenstvím.**

Existují i další oblasti, kde bude třeba více času k vyrovnání muslimského společenství s ostatními náboženstvími, které jsou v Evropě přítomny po dlouhou dobu. Jedná se například o výuku islámu ve státních školách nebo o otázky spojené s osobním statutem a rodinným právem. V těchto oblastech zatím ještě pokusy a výzkum nejsou u konce. Je tedy vhodné podpořit snahy probíhající v některých členských zemích, které povedou ke shromáždění znalostí a zkušeností, jež umožní přijmout lépe uvážená rozhodnutí.

Rozbor problémů vyplývajících z přítomnosti muslimských společenství v Evropě nepotvrzuje domněnku, že islám není slučitelný s demokracií a sekulárním státem. Na základě zkušeností s jinými náboženstvími **již evropský právní systém vztahu mezi státem a náboženstvími disponuje nezbytnými nástroji, s jejichž pomocí se může zabývat problémy způsobenými přítomností muslimských společenství v Evropě a hledat jejich řešení.**

Skutečnost, že výzvám, které představuje přítomnost muslimů v Evropě, lze čelit, aniž by byly narušeny evropské právní systémy, neznamená, že tyto systémy nejsou nuceny se měnit pod tlakem požadavků islámu. Takové přizpůsobení není jednoduchým úkolem, jelikož mění rovnováhu fungující po dlouhou dobu mezi právy a výsadami různých náboženských společenství: přesto však zůstává v mezích fyziologického procesu změny.

2. Hlavní a naléhavé otázky týkající se vzdělání a výchovy a intelektuálního vůdcovství za hranicemi organizačního uspořádání

V rámci islámu existuje celá řada názorových směrů a každý z těchto směrů je určitým způsobem citlivý. Tyto směry jsou spojeny s organizacemi, které vycházejí ze starších i moderních dějin islámu. Po většinu času vedla aktivita členů takových organizací ke vzniku sítě mešit a modliteben v Evropě.

Kromě dřívějšího úkolu, kterým bylo vytváření míst náboženského kultu, **tato organizační struktura v současnosti doznává změn**: byla již založena řada jiných organizací, zaměřených na evropský prostor a schopných chovat se nezávisle na muslimských zemích, zvláště pokud jde o jejich zdroje financování. Některá hnutí mládeže využívají pružných forem, téměř a la carte, a jejich cílem je především vytváření smysluplných a morálních hodnot.

Je však třeba podniknout ještě další krok, pokud má integrace islámu v Evropě uspět: muslimům by se mělo podařit založit instituce vyššího vzdělávání. Proč? Protože je pravděpodobné, že **největší výzvou pro budoucnost bude vytvoření intelektuální elity schopné vlastní, nezávislé a původní intelektuální činnosti**, která by měla vzejít ze zkušeností evropských muslimů získaných v dialogu s realitou evropských společností a jejich kulturních a filozofických základů.

Je pravděpodobné, že harmonický rozvoj islámu v Evropě bude on nyní záviset spíše než na institucionálním či organizačním vývoji na vývoji intelektuální dynamičnosti, na sociálních a kulturních formách a interakcích.

Muslimská společenství v Evropě by měla být skutečně schopná vyjadřovat myšlenkové a normativní postoje a přijmout evropskou perspektivu, která by jim umožnila vyrovnat se se současnou situací, a především se současnými problémy, jimž čelí islámské myšlení. To je v nynější době **základní požadavek nezbytný k tomu, aby islám získal na veřejnosti lepší postavení**. Je to také jediný způsob, jak naplnit očekávání dnešních muslimů i nemuslimů.

A tento požadavek by měl být naplněn díky novým vůdcům, jelikož **kvalifikovaných vůdců není v současnosti v evropské prostoru vychováván dostatek** a tato situace se v budoucnosti pravděpodobně zhorší.

Ve skutečnosti totiž dochází k opačnému směřování: mladší generace, které vyrostly v Evropě a byly zde vychovány, nezbytně nemusí postupně přebírat odpovědnost za společenství. Z řady důvodů **je evropský islám stále ovlivňován dynamikou existující v rámci světového islámu, i když je zde realizována osobami, které se narodily na území Evropy**. K vysvětlení této situace lze zmínit příchod muslimských vůdců vychovaných v muslimských zemích do čelních pozic islámu, kteří přicházejí do Evropy cestou sňatku. Poukazujeme zde rovněž na návrat příslušníků druhé generace přistěhovalců, kteří studovali islámské vědy v muslimských zemích, jelikož nebyla možnost studovat je v Evropě. I oni se vracejí s islámskými postoji, které jsou ne vždy snadno přizpůsobitelné okolnostem, v nichž se nacházejí. V takovém případě není světový islám jen dovážen, ale je zde také vytvářen osobami, jež se narodily na evropském území.

Jednou z hlavních priorit do budoucna je tedy vytvoření institucí pro vyšší vzdělávání a výchovu v Evropě. Pokud se to muslimům nepodaří v krátkodobém nebo střednědobém horizontu, bylo by vhodné zvážit možnosti, jak podpořit strategii rozvoje.

V dlouhodobém horizontu je otázka vhodného vzdělávání, jež by vedlo k etablování muslimských vůdců, rovněž spojená s **otázkou boje proti terorismu**. Vytvoření vhodného vzdělávání a výchovy je jediným způsobem, který je s to rozptýlit **protiargumenty a navrhnout alternativy ke školám, které trvají na doslovném výkladu** a jež jsou od sedmdesátých let dvacátého století dominantní. Tento zvláštní aspekt boje proti islámskému terorismu by samozřejmě také vyžadoval trvalé zaměření na bezpečnost (prostřednictvím rozbíjení sítí a zdrojů profesionalizace) a zlepšování hospodářské a sociální situace, jehož cílem by bylo snížení úrovně relativního nedostatku. Bylo by rovněž třeba zabývat se hlubokou krizí mužské totožnosti (spojené s přáním zachovat tyto hodnoty, jež symbolizují patriarchální společnost), s cílem podpořit lepší samoregulaci ve společenství.

V Evropě již existuje řada iniciativ, pokud jde o poskytování příležitostí k vyššímu vzdělání, avšak není zde **žádný stabilní model** pro druh programu, který by mohl v tomto okamžiku sloužit jako referenční bod. Zbývají důležité úkoly nutné k soudržnosti, které je třeba splnit.

Závěrem lze uvést, že je třeba zahájit dynamické změny. V tomto procesu je důležité:

- **Zohlednit muslimský rozměr v rámci každé úvahy o evropské identitě** (jak z dnešního pohledu, tak pokud jde o kořeny identity v minulosti).
- **Nalézt rovnováhu** mezi zásadami spravedlnosti a změn v politické správě reality evropského islámu (**spravedlnost** ve smyslu **muslimských věřících ve vztahu k věřícím ostatních náboženství**); přání integrovat musí obecně zahrnovat integraci muslimů do evropského prostoru a rovněž vzdělávání nemuslimských občanů, pokud jde o muslimskou realitu. **Ve vztahu ke všem občanům Evropské unie** by měl být kladen důraz na **vzdělávání o občanství a demokratických základech** (obvykle se má za to, že tomu tak je) a mělo by existovat víceoborové zkoumání místa náboženského rozměru ve veřejném prostoru.
- **Zabránit tomu, aby byly otázky týkající se evropského islámu omezeny na shromažďování vzorců pro setkávání a komunikaci mezi náboženstvími.**
- **Neuvíznout v situacích, které na institucionální úrovni odpovídají současným očekáváním**, která nemusí být zatím ustálená. Zde je třeba si uvědomit, že některé muslimské organizace se považují za zástupce evropských muslimů a snaží se působit, v některých případech nesprávně, jako jejich mluvčí. V této souvislosti **je důležité zjistit, jaká očekávání má velká tichá většina**, jelikož tato očekávání bývají někdy značně odlišná od zájmů jejich „zástupců“.
- **Podporovat velmi obezřetně a rozvážně rozvoj tolerantního a otevřeného islámu** prostřednictvím aktivit spočívajících ve vytváření a rozšiřování myšlenek (překlady a komunikace).
- **Podporovat hlubší diskusi, která by se nebála vyzdvihovat témata, jež by mohla probouzet hněv**. Musí být vedena v duchu otevřenosti a práva vyjadřovat se bez omezení, v atmosféře respektu, vzájemnosti a „oboustranných závěrů“. Jde o to vydat se mimo relativně pasivní soužití, aby bylo umožněno znovuobjevení a vytvoření aktivní operativní podpory interkulturalismu ve městech, který je nyní často omezen na výrazové prvky, kulturní prvky, nebo dokonce folklór.

Střetu civilizací, který nemá co do činění s osudem, lze zabránit jedině tím, že se postavíme skutečnosti a budeme zdůrazňovat pozitivní procesy

Zusammenfassung

Die Realität des Islams in Europa ist sehr verschieden. Die bestehenden Unterschiede gehen auf nationale, kulturelle, religiöse und sprachliche Besonderheiten zurück, die **weiterhin von großer Bedeutung sind**. Einerseits spielt der ethnische Bezugsrahmen noch immer, wenn nicht sogar zunehmend, eine entscheidende Rolle. Hinzu kommt, dass die zahlreichen Unterschiede zwischen den einzelnen Gruppen europäischer Muslime selbst auf der Ebene der Moscheen und Verbände in Europa nach wie vor eine Rolle spielen. Andererseits haben selbst die zweite und dritte Generation von Muslimen in Europa nur wenige transnationale Muslime hervorgebracht.

Heute kann es bei Diskussionen über den europäischen Islam de facto um ganz unterschiedliche Elemente gehen.

In der Vergangenheit gab es eine Reihe gemeinsamer historischer Standpunkte, die im europäischen Kontext zum Thema der Präsenz von Muslimen vertreten wurden. Zunächst war diese Präsenz etwas Überraschendes, Neues. Als dann später unsere kolonialen Erfahrungen einen Reifeprozess durchlaufen hatten und sich die Tendenz zur Betrachtung der muslimischen Dimension als bloßer generisch-kultureller Bezugsrahmen als unangemessen erwiesen hatte, erfuhr die europäische Sicht der muslimischen Präsenz eine Wandlung, und es wurde schließlich auch die religiöse Dimension in Betracht gezogen.

Die Muslime traten auf dem Kontinent immer stärker in Erscheinung. Dieses Phänomen folgte in ganz Europa einem ähnlichen Rhythmus.

Einige gemeinsame Probleme wurden von den Muslimen aufgegriffen und erörtert. Betrafen diese Probleme zunächst ausschließlich soziale und kulturelle Fragen, so griffen sie mit einem Mal auf politische und philosophische Fragen über. Im gesamteuropäischen Maßstab streben Muslime einen Rechtsstatus an, der sich mit dem anderer anerkannter Religionen vergleichen lässt. In vielen Fällen stoßen sie dabei nicht auf Entgegenkommen, sondern werden mit einem gewissen Unbehagen konfrontiert, das sich häufig als Furcht vor einer Radikalisierung des europäischen Islam artikuliert.

Entgegen einer - auch unter Muslimen - weit verbreiteten Annahme praktizieren nicht alle Muslime den Islam in derselben Weise oder haben dieselbe subjektive Islamenerfahrung. **Nur etwa ein Drittel der 15 Millionen Muslime bekennt sich aktiv zu seinem islamischen Glauben**. Derzeit lässt sich keine Aussage darüber treffen, ob dieser Anteil noch zunehmen wird oder nicht. Sicher ist, dass sich die islamische Religion im Verlauf der vergangenen 30 Jahre großer, ja wachsender Popularität erfreut hat, doch ist es alles andere als sicher, ob sich dieser Trend fortsetzt.

Zu beachten ist zudem, dass die muslimische Präsenz in Europa ein ungleichmäßiger und noch nicht abgeschlossener Prozess ist, der gerade auf sozialer Ebene nach wie vor andauert. Die interne Artikulierung des europäischen Islam ist nicht abgeschlossen; es gibt kaum islamische Führer, die Führungselite bildet sich eben erst heraus, und die betreffenden Bevölkerungsgruppen sind erst im Begriff, vom öffentlichen europäischen Raum (und ihren Rechten) vollen Besitz zu ergreifen, wobei die mit dem Eintritt in den Arbeitsmarkt verbundenen Schwierigkeiten und Unsicherheiten in vielen Fällen große Probleme bereiten.

Der vorliegende Bericht zur Integration des Islams in Europa befasst sich vor allem mit zwei Dimensionen dieser muslimischen Präsenz. Die eine betrifft die verschiedenen Facetten der rechtlichen Integration des Islams in das Jetzt und Heute der europäischen Staaten. Die andere gilt Fragen nach der internen Führung der muslimischen Gemeinschaften und deren grundlegender Rolle - und der Frage, wie sich hier über langfristige Bildung und Erziehung etwas erreichen lässt.

1. Die Frage der rechtlichen Integration

Der Islam ist in einem Transformationsprozess begriffen, in dessen Verlauf er sich von einer Religion von Einwanderern zu einer Religion entwickelt, die rechtmäßiger Bestandteil der europäischen Wirklichkeit ist. **Dieser Prozess sollte von geeigneten rechtlichen Maßnahmen begleitet werden, die es den muslimischen Gemeinschaften gestatten, sich vollständig in das europäische Modell der Beziehungen zwischen Staaten und Religionen einzugliedern.**

Obwohl es für die Beziehungen zwischen Staaten und Religionen in der Europäischen Union mehrere Modelle gibt, bilden in allen Mitgliedstaaten drei gemeinsame Grundsätze die Basis dieser Beziehungen: Religionsfreiheit, Autonomie der Religionsgemeinschaften und Zusammenarbeit zwischen Staat und Religionsgemeinschaften. Somit kann der Islam seinen eigenen Platz innerhalb der verschiedenen nationalen Systeme der Beziehungen zwischen Staat und Religion finden, vorausgesetzt er respektiert diese gemeinsame Basis.

Das Entstehen muslimischer Organisationen, die auf nationaler Ebene agieren und in der Lage sind, für die in einem Staat angesiedelten muslimischen Gemeinschaften zu sprechen, ist eine Grundvoraussetzung für einen solchen Prozess. In den meisten europäischen Ländern erfolgt die gesetzliche Regelung der Existenz von Religionsgemeinschaften auf nationaler Ebene, und ohne ausreichend repräsentative Organisationen wären die muslimischen Gemeinschaften zu einem Dasein am Rande des Beziehungsgefüges zwischen Staaten und religiösen Gruppen verurteilt. Bei aller Dringlichkeit ist es jedoch ratsam, pragmatisch vorzugehen und die Strategien auf die Lage in jedem einzelnen Land abzustimmen. Dem Erfordernis des Umgangs mit einem nationalen muslimischen Partner kann ausgehend von den in den einzelnen Staaten geltenden Gesetzen unterschiedlich entsprochen werden.

Einer Reihe heikler Fragen, die die muslimische Präsenz in Europa aufwirft, kann begegnet werden, indem dem Islam in den Ländern der EU ein solider Rechtsstatus eingeräumt wird. Viele von ihnen werfen keine neuen oder besonders schwierigen Rechtsprobleme auf. Fragen, die beispielsweise den Bau von Moscheen oder religiösen Beistand in Gefängnissen, Krankenhäusern und beim Militärdienst betreffen, lassen sich über die Anwendung bewährter Regeln lösen, wie sie bereits für andere Religionsgemeinschaften gelten.

Auf einigen anderen Gebieten (rituelles Schlachten, religiöse Feiertage, separate Bereiche auf Friedhöfen, Bereitstellung Religionsgeboten entsprechender Speisen in Schul-, Gefängnis- und anderen Kantinen) **ist etwas mehr Vorsicht geboten: Eine Erweiterung des Bereichs der Ausnahmen von den allgemein geltenden Regeln ist stets eine heikle Angelegenheit und erfordert eine sorgfältige Analyse, bei der auf ein ausgewogenes Verhältnis zwischen Allgemeininteresse und besonderen Bedürfnissen zu achten ist. Doch den EU-Mitgliedstaaten mangelt es nicht an Orientierungsmaßstäben, die sich aus ihren Erfahrungen zu vergleichbaren Fragen mit anderen Religionsgemeinschaften ableiten.**

Es gibt andere Bereiche, in denen die volle Gleichstellung der muslimischen Gemeinschaft mit den anderen Religionen, die schon länger in Europa präsent sind, mehr Zeit braucht. Der Islamunterricht an staatlichen Schulen ist ein Beispiel. Fragen des Personenstands- und Familienrechts könnten sich ebenfalls als problematisch erweisen. In diesen Bereichen ist die Phase des Experimentierens und Forschens noch nicht abgeschlossen. Daher wäre es ratsam, die in einigen europäischen Ländern unternommenen Versuche zu fördern, Erkenntnisse und Erfahrungen zusammenzutragen, die eine bewusstere Entscheidungsfindung erleichtern.

Eine Analyse der durch die Präsenz muslimischer Gemeinschaften in Europa ausgelösten Probleme führt nicht zur Bestätigung der Annahme, der Islam sei mit Demokratie und einem säkularen Staat unvereinbar. Ausgehend von den langen Erfahrungen mit anderen Religionen **verfügt das europäische Rechtssystem im Rahmen der Beziehungen zwischen Staat und Religion bereits über die erforderlichen Instrumente zur Bewältigung und Lösung der Probleme, die aus der Präsenz muslimischer Gemeinschaften in Europa erwachsen.**

Die Tatsache, dass die durch die muslimische Präsenz in Europa verursachten Probleme bewältigt werden können, ohne das europäische Rechtssystem zu demontieren, bedeutet nicht, dass sich diese Systeme nicht unter dem Druck islamischer Forderungen ändern müssen. Die Anpassung ist keine einfache Aufgabe, ändert sie doch das seit langem bestehende Gleichgewicht der den verschiedenen Religionsgemeinschaften zugestandenen Rechte und Privilegien. Festzustellen bleibt jedoch, dass die Anpassung auf keinen Fall die Grenzen eines physiologischen Transformationsprozesses sprengt.

2. Organisationsformen, Bildung und intellektuelle Führung

Innerhalb des Islams existieren zahlreiche unterschiedliche Denkströmungen, von denen jede ihre eigene Sicht der Dinge vertritt. Diese Strömungen verbinden sich mit Organisationen, die aus der alten und neueren Geschichte des Islams hervorgehen. In den meisten Fällen führten die Aktivitäten der Mitglieder solcher Organisationen zum Entstehen einer Kette von Moscheen und Gebetsräumen in Europa.

Ging es in der Vergangenheit vornehmlich um die Einrichtung von Andachtsstätten, so **zeichnen sich heute Veränderungen des organisatorischen Gefüges ab:** Es sind zahlreiche Organisationen entstanden, die auf den europäischen Raum zugeschnitten und in der Lage sind, ihre Unabhängigkeit von den muslimischen Ländern zu demonstrieren, vor allem was ihre Geldquellen angeht. Einige Jugendbewegungen sind sehr flexibel gestaltet, fast schon "à la carte", und sehen sich vornehmlich als sinnstiftende und moralebildende Instanz.

Wenn die Integration des Islams in Europa erfolgreich verlaufen soll, bedarf es allerdings noch eines weiteren Schrittes: Muslime sollten Hochschuleinrichtungen gründen. Wieso? Weil **die größte Herausforderung der Zukunft voraussichtlich darin bestehen wird, eine intellektuelle Elite hervorzubringen, die zu einem autonomen und originären Geistesschaffen in der Lage ist.** Grundlage hierfür sollten die Erfahrungen der europäischen Muslime im Dialog mit den Realitäten der europäischen Gesellschaften und deren kulturellen und philosophischen Grundlagen sein.

Die harmonische Entwicklung des Islams in Europa hängt von nun an voraussichtlich weniger von der institutionellen oder organisatorischen Entwicklung ab als vielmehr vom Entstehen einer intellektuellen Dynamik, von soziokulturellen Leistungen und Interaktionen.

So sollten die muslimischen Gemeinschaften in Europa auch in der Lage sein, intellektuelle und normative Darlegungen von europäischen Gesichtspunkten ausgehend zu vertreten und sich dabei mit der Gegenwart und insbesondere mit den aktuellen Problemen islamischen Denkens auseinanderzusetzen. Das ist eine **Grundanforderung der Gegenwart, ohne die der Islam in der Öffentlichkeit nicht an Profil gewinnen kann**. Darüber hinaus ist es die einzige Möglichkeit, den Erwartungen der Muslime und der Nichtmuslime von heute gerecht zu werden.

Diese Anforderung sollte auch dadurch erfüllt werden, dass neue Führungspersönlichkeiten in Erscheinung treten. **Der europäische Raum bringt zum jetzigen Zeitpunkt kaum entsprechend ausgebildete Führungspersönlichkeiten hervor**, ein Problem, das sich künftig weiter verschärfen dürfte.

Tatsächlich sind sogar widersprüchliche Tendenzen zu verzeichnen: Es ist nicht mit Sicherheit davon auszugehen, dass die jüngeren Generationen, die in Europa aufgewachsen und zur Schule gegangen sind, nach und nach die Verantwortung für die Gemeinschaft übernehmen. Aus verschiedenen Gründen **wird der europäische Islam nach wie vor von der Dynamik des Weltislam beeinflusst, selbst wenn diese von Akteuren vorangetrieben wird, die in Europa geboren wurden**. Erklärend sei in diesem Zusammenhang angemerkt, dass zunehmend in islamischen Ländern ausgebildete muslimische Führer durch Heirat an Spitzenpositionen des Islams gelangen. Ebenfalls zu bedenken ist die Rückkehr von Einwanderern der zweiten Generation, die in islamischen Ländern Islamwissenschaft studiert haben, weil ein solches Studium in Europa nicht angeboten wird. Auch sie kehren zurück mit islamischen Lehren im Gepäck, die sich nicht immer ohne weiteres in den Kontext ihres Lebensumfeldes einfügen. In solchen Fällen wird der Weltislam nicht nur importiert, sondern weitergeführt von Akteuren, die in Europa geboren wurden.

Daher ist die Einrichtung von Hochschuleinrichtungen in Europa eine der wichtigsten Prioritäten für die Zukunft. Wenn dies den Muslimen selbst nicht kurz- oder mittelfristig gelingt, wäre es sinnvoll, Möglichkeiten für die Förderung einer Entwicklungsstrategie in Betracht zu ziehen.

Langfristig stellt sich die Frage nach angemessenen akademischen Bedingungen, die zum Entstehen einer muslimischen Führung beitragen, auch in Verbindung mit der **Frage des Kampfes gegen den Terrorismus**. Nur über ein Angebot an angemessenen Bildungsmöglichkeiten können **Gegenargumente** verbreitet werden, **mit denen Alternativen zu den literalistischen Schulen geboten werden**, die seit den 1970er-Jahren die Szene beherrschen. Natürlich erfordert der Kampf gegen den islamischen Terrorismus darüber hinaus, dass der Schwerpunkt weiterhin auf die Sicherheit gelegt wird (Auflösung von Netzwerken und der Quellen der Professionalisierung) und dass eine Förderung im sozioökonomischen Bereich erfolgt, die auf den Abbau der relativen Benachteiligung abzielt. In Betracht zu ziehen wäre darüber hinaus die tiefe Krise der männlichen Identität (die mit dem Wunsch nach Erhaltung der für die patriarchalische Gesellschaft kennzeichnenden Werte in Zusammenhang steht). Auch die Förderung einer besseren Selbstregulierung in der Gemeinschaft sollte im Auge behalten werden.

Im Hinblick auf Möglichkeiten für den Erwerb einer angemessenen Hochschulbildung gibt es in Europa bereits eine Reihe von Initiativen. Es fehlt jedoch ein **festes Modell** für ein Programm, das zum aktuellen Zeitpunkt als Bezugsrahmen dienen könnte. In Richtung Konvergenz bleibt noch viel zu tun.

Abschließend lässt sich feststellen, dass eine Dynamik der Veränderung in Gang gesetzt werden muss. Dabei sind vor allem folgende Aspekte wichtig:

- **Berücksichtigung der muslimischen Dimension bei sämtlichen Überlegungen zur europäischen Identität** (und zwar sowohl mit Blick auf den derzeitigen Stand als auch auf die Frage der Verwurzelung der Identität in der Vergangenheit).
- **Herstellung eines Gleichgewichts** zwischen den Grundsätzen der Gleichheit und der Innovation im politischen Umgang mit dem real existierenden europäischen Islam (also **Gleichheit zwischen den muslimischen Gläubigen und den Gläubigen anderer Religionen**). Der Wunsch nach allgemeiner Integration muss die Integration von Muslimen in den europäischen Raum einschließen, aber auch die Erziehung nicht-muslimischer Europäer mit Blick auf die muslimische Wirklichkeit. **Für alle Bürger der Europäischen Union** sollte der Schwerpunkt der Erziehung auf der **aktiven Bürgerschaft und den demokratischen Grundlagen** liegen (die oftmals für selbstverständlich gehalten werden), wobei interdisziplinär der Frage nachzugehen wäre, welchen Platz die religiöse Dimension im öffentlichen Raum einnimmt.
- **Eine Reduzierung der Fragen zum europäischen Islam auf die üblichen Muster der Begegnung und des Dialogs der Religionen sollte vermieden werden.**
- **Auch gilt es zu vermeiden, dass auf institutioneller Ebene auf aktuelle Erwartungen reagiert wird**, die möglicherweise noch gar keine festen Erwartungen einer Mehrheit der Muslime sind. Hier muss uns klar sein, dass sich einige muslimische Organisationen als Vertreter der europäischen Muslime verstehen und als deren Sprecher aufzutreten versuchen, was nicht immer angemessen ist. In diesem Zusammenhang gilt es **herauszufinden, welche Erwartungen die große schweigende Mehrheit hegt**, da sich diese bisweilen stark von den Anliegen ihrer „Vertreter“ unterscheiden.
- **Sehr vorsichtige und umsichtige Förderung der Entwicklung eines toleranten und offenen Islam** über die Erarbeitung und Verbreitung von Gedankengut (Übersetzungen und Kommunikation).
- **Förderung intensiver Debatten, bei denen auch Themen nicht ausgespart werden, die die Menschen verärgern könnten.** Diese Debatten müssen in einer Atmosphäre der Offenheit und uneingeschränkten Redefreiheit, der gegenseitigen Achtung und der „gegenseitigen Integration“ geführt werden. Dabei gilt es, über das relativ passive Miteinander hinauszugehen und den städtischen Interkulturalismus, der sich derzeit häufig auf äußere Formen, kulturelle Muster oder gar folkloristische Aspekte beschränkt, neu zu beleben und zu reaktivieren.

Nur indem man sich der Realität stellt und positive Entwicklungen hervorhebt, kann der Kampf der Kulturen, der nichts Schicksalhaftes hat, abgewendet werden.

Σύνοψη

Η πραγματικότητα του ευρωπαϊκού Ισλάμ εμφανίζει μεγάλη ποικιλία. Οι διαφορές σχετίζονται με εθνικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά και γλωσσικά στοιχεία· ωστόσο, εξακολουθούν να έχουν τη σημασία τους. Αφενός, το εθνοτικό πλαίσιο αναφοράς παραμένει ή πρόκειται να καταστεί σημαντικό. Οι πολλές διακρίσεις μεταξύ των ομάδων ευρωπαϊών Μουσουλμάνων εξακολουθούν να έχουν σημασία ακόμα και σε επίπεδο τεμενών και ενώσεων στην Ευρώπη. Αφετέρου, ακόμη και από τη δεύτερη ή τρίτη γενιά Μουσουλμάνων στην Ευρώπη δεν έχουν προκύψει πολλοί Μουσουλμάνοι με ανεπτυγμένο το διεθνικό στοιχείο.

Σήμερα οι συζητήσεις περί ευρωπαϊκού Ισλάμ μπορεί στην ουσία να αναφέρονται σε πολύ διαφορετικά μεταξύ τους στοιχεία.

Παλαιότερα υπήρχαν ορισμένες κοινές ιστορικές προσεγγίσεις που υιοθετούνταν σε ευρωπαϊκό πλαίσιο αναφορικά με την παρουσία των Μουσουλμάνων. Αρχικά, η παρουσία τους ήταν ένα νέο και αναπάντεχο δεδομένο. Στη συνέχεια, αφού εξαντλήθηκαν οι αποικιοκρατικές εμπειρίες, και αφού απεδείχθη ανεπαρκής η τάση αντιμετώπισης της μουσουλμανικής διάστασης ως ένα γενικό πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς, οι ευρωπαϊκές προσεγγίσεις ως προς το μουσουλμανικό στοιχείο άλλαξαν, ώστε τελικά να ληφθεί υπόψη η θρησκευτική παράμετρος.

Οι Μουσουλμάνοι απέκτησαν ολοένα πιο εμφανή παρουσία στην ευρωπαϊκή ήπειρο, φαινόμενο που εξαπλώθηκε με παρόμοιο ρυθμό στο σύνολο της Ευρώπης.

Ορισμένα κοινά προβλήματα αντιμετωπίστηκαν και συζητήθηκαν από τους Μουσουλμάνους. Διαμιάς, προβλήματα που αφορούσαν τους Μουσουλμάνους μετατράπηκαν από ζητήματα κοινωνικού και πολιτισμικού μόνο ενδιαφέροντος σε πολιτικά και φιλοσοφικά ζητήματα. Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, οι Μουσουλμάνοι πασχίζουν να αποκτήσουν νομικό καθεστώς συγκρίσιμο με αυτό που χορηγείται σε άλλες αναγνωρισμένες θρησκείες. Σε πολλές περιπτώσεις αντιμετωπίζουν μια μάλλον εχθρική συμπεριφορά. Κυρίως όμως επικρατεί μια αμηχανία που συχνά εκφράζεται ως φόβος για ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίηση του ευρωπαϊκού Ισλάμ.

Σε επίπεδο πίστης, αντίθετα με αυτό που πιστεύουν πολλοί για τους Μουσουλμάνους, ακόμη και πολλοί Μουσουλμάνοι για τον εαυτό τους, δεν θρησκευούνται όλοι με τον ίδιο τρόπο, ούτε όλοι έχουν την ίδια υποκειμενική εμπειρία του Ισλάμ. **Μόνο το ένα τρίτο περίπου των 15 εκατομμυρίων Μουσουλμάνων έχουν μια ενεργό, ούτως ειπείν, αυτοαναφορά ως προς την ισλαμική πίστη.** Όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, τίποτα δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το ποσοστό αυτό θα αυξηθεί ή όχι. Το βέβαιο είναι ότι η λαϊκή επιθυμία για την ισλαμική θρησκεία παραμένει έντονη και μάλιστα έχει ενισχυθεί τα τελευταία τριάντα χρόνια, αλλά δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η τάση αυτή θα διατηρηθεί.

Επίσης, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι η μουσουλμανική παρουσία στην Ευρώπη αποτελεί μια ανομοιόμορφη και ανολοκλήρωτη διαδικασία. Πρόκειται για μια διαδικασία εν εξελίξει, όπως ισχύει εξάλλου για κάθε κοινωνικό δεδομένο. Η εσωτερική διάρθρωση του ευρωπαϊκού Ισλάμ δεν έχει ολοκληρωθεί, οι ηγέτες σπανίζουν, η ηγετική τάξη βρίσκεται στη διαδικασία σύστασής της, ο πληθυσμός ακόμη είναι στη διαδικασία πλήρους κατάκτησης του ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου (και των δικαιωμάτων του εντός του χώρου αυτού), με πολλούς να βρίσκονται σε ευάλωτη θέση λόγω της δυσκολίας και της αβεβαιότητας που συνεπάγεται η είσοδός τους στην αγορά εργασίας.

Στην παρούσα έκθεση αναφορικά με την ένταξη του Ισλάμ στην Ευρώπη ελήφθησαν υπόψη και τονίστηκαν, μεταξύ άλλων, δύο διαφορετικές διαστάσεις αυτής της μουσουλμανικής παρουσίας. Η μία εστιάζει στις ποικίλες πτυχές της νομικής ένταξης του Ισλάμ εντός της εκάστοτε εθνικής πραγματικότητας στην Ευρώπη. Η άλλη προσέγγιση αφορά ζητήματα σχετικά με την εσωτερική ηγεσία των μουσουλμανικών κοινοτήτων και τον ουσιαστικό της ρόλο – και πώς πρέπει να υλοποιηθεί μέσω της μακροχρόνιας παιδείας.

1. Το ζήτημα της νομικής ένταξης

Το Ισλάμ βρίσκεται σε μια διαδικασία μετασχηματισμού από θρησκεία των μεταναστών σε μια θρησκεία που δικαιωματικά αποτελεί τμήμα της ευρωπαϊκής πραγματικότητας. **Αυτή η διαδικασία θα πρέπει να συνοδεύεται, σε νομικό επίπεδο, από τις κατάλληλες δράσεις που θα επιτρέψουν στις μουσουλμανικές κοινότητες να ενταχθούν πλήρως στο ευρωπαϊκό μοντέλο σχέσεων μεταξύ κρατών και θρησκειών.**

Παρόλο που δεν υπάρχει ένα ενιαίο μοντέλο σχέσεων μεταξύ κρατών και θρησκειών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τρεις κοινές αρχές – θρησκευτική ελευθερία, αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων, και συνεργασία μεταξύ κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων – απαντώνται σε όλα τα κράτη μέλη και αποτελούν τον άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφονται. Το Ισλάμ, συνεπώς, μπορεί να βρει τη θέση του στο πλαίσιο των διαφόρων εθνικών συστημάτων σχέσεων μεταξύ κρατών και θρησκειών, εφόσον σεβαστεί αυτόν τον κοινό πυρήνα.

Η σύσταση μουσουλμανικών οργανώσεων εθνικής εμβέλειας, ώστε να είναι σε θέση να εκπροσωπούν τις μουσουλμανικές κοινότητες που είναι εγκατεστημένες σε μια χώρα, αποτελεί μια πρώτη προϋπόθεση για αυτή τη διαδικασία. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η διά νόμου ρύθμιση των θρησκευτικών κοινοτήτων λειτουργεί σε εθνικό επίπεδο, και εάν δεν υπήρχαν οργανώσεις αρκούντως αντιπροσωπευτικές, οι μουσουλμανικές κοινότητες θα ήταν καταδικασμένες να παραμείνουν στο περιθώριο του συστήματος σχέσεων μεταξύ κρατών και θρησκευτικών ομάδων. Έχοντας μεν κατά νου τον επείγοντα χαρακτήρα αυτής της κατάστασης, θα ήταν ωστόσο συνετό να ακολουθηθεί μια ρεαλιστική προσέγγιση και να προσαρμοστούν οι στρατηγικές στην κατάσταση που επικρατεί σε κάθε χώρα. Η ανάγκη σύνδεσης με το αντίστοιχο μουσουλμανικό στοιχείο σε εθνικό επίπεδο μπορεί να καλυφθεί με διάφορους τρόπους, βάσει της εκάστοτε ισχύουσας νομοθεσίας κάθε κράτους.

Η χορήγηση στο Ισλάμ μιας σταθερής νομικής βάσης στις χώρες της ΕΕ συνεπάγεται την αντιμετώπιση ορισμένων λεπτών ζητημάτων που προκύπτουν λόγω της μουσουλμανικής παρουσίας στην Ευρώπη. Πολλά δε από αυτά δεν αποτελούν νέα ή ιδιαίτερα δύσκολα νομικά προβλήματα. Ζητήματα όπως η ανέγερση τεμενών, η θρησκευτική αρωγή στις φυλακές, στα νοσοκομεία και κατά τη στρατιωτική θητεία μπορούν να επιλυθούν με την εφαρμογή καθιερωμένων κανόνων που ήδη ισχύουν για άλλες θρησκευτικές κοινότητες.

Σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις (τελετουργικές σφαγές, θρησκευτικές εορτές και αργίες, διάθεση ξεχωριστών χώρων στα νεκροταφεία, χορήγηση φαγητού αποδεκτού βάσει της θρησκευτικής παράδοσης στα κυλικεία σχολείων, φυλακών, κλπ.), **απαιτείται λίγο μεγαλύτερη προσοχή: η αύξηση του αριθμού των πιθανών εξαιρέσεων έναντι του γενικού κανόνα πάντα είναι λεπτό ζήτημα και απαιτεί προσεκτική ανάλυση για την εξισορρόπηση μεταξύ του γενικού συμφέροντος και των ιδιαίτερων αναγκών.** Αλλά στα κράτη μέλη της ΕΕ δεν υπάρχει έλλειψη κατευθυντηρίων γραμμών, οι οποίες απορρέουν από τις εμπειρίες τους επί αυτών των θεμάτων με άλλες θρησκευτικές κοινότητες.

Υπάρχουν και άλλοι τομείς στους οποίους θα χρειαστεί περισσότερος χρόνος για πλήρη εξίσωση της μουσουλμανικής κοινότητας με τις θρησκείες που χαρακτηρίζονται από μακροβιότερη παρουσία στην Ευρώπη. Η διδασκαλία του Ισλάμ στα δημόσια σχολεία αποτελεί ένα παράδειγμα αυτού, ενώ άλλα θέματα θα μπορούσαν να είναι αυτά που αφορούν την προσωπική κατάσταση και το οικογενειακό δίκαιο. Σε αυτούς τους τομείς δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη η περίοδος πειραματισμού και έρευνας. Για τον λόγο αυτόν, είναι σκόπιμο να ενθαρρυνθούν οι προσπάθειες που καταβάλλονται σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες προκειμένου να συγκεντρωθούν γνώσεις και εμπειρίες που θα καταστήσουν δυνατή τη λήψη καλύτερα μελετημένων αποφάσεων.

Η ανάλυση των προβλημάτων που ανακύπτουν από την παρουσία μουσουλμανικών κοινοτήτων στην Ευρώπη δεν επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το Ισλάμ δεν είναι συμβατό με τη δημοκρατία και το κοσμικό κράτος. Χάρη στην εμπειρία που αποκομίστηκε με άλλες θρησκείες, το **ευρωπαϊκό νομικό σύστημα αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ κρατών και θρησκειών διαθέτει ήδη τα απαραίτητα μέσα για την αντιμετώπιση και την επίλυση των προβλημάτων που απορρέουν από την παρουσία μουσουλμανικών κοινοτήτων στην Ευρώπη.**

Το γεγονός ότι οι προκλήσεις που τίθενται από την παρουσία των Μουσουλμάνων στην Ευρώπη μπορούν να αντιμετωπιστούν χωρίς να διαλυθούν τα ευρωπαϊκά νομικά συστήματα δεν σημαίνει ότι τα εν λόγω συστήματα δεν πρόκειται να μεταβληθούν υπό την πίεση των ισλαμικών αιτημάτων. Η προσαρμογή δεν είναι εύκολη υπόθεση, καθώς τροποποιεί μια μακροχρόνια ισορροπία μεταξύ των δικαιωμάτων και των προνομίων που εκχωρούνται στις διάφορες θρησκευτικές κοινότητες: οπωσδήποτε όμως παραμένει εντός των ορίων μιας φυσιολογικής διαδικασίας μετασχηματισμού.

2. Πέρα από ζητήματα οργανωτικής δομής υπάρχει το μείζον και επείγον θέμα της εκπαίδευσης και της πνευματικής ηγεσίας

Υπάρχει πληθώρα ρευμάτων σκέψης εντός του Ισλάμ και κάθε ένα εμφανίζει τις δικές του ευαισθησίες. Τα εν λόγω ρεύματα συνδέονται με οργανώσεις που αναδύθηκαν από την αρχαία και σύγχρονη ιστορία του Ισλάμ. Συνήθως, η δραστηριότητα των μελών τέτοιου είδους οργανώσεων οδήγησε στην ίδρυση σειρών τεμενών και αιθουσών προσευχής στην Ευρώπη.

Πέρα από τη σημασία που είχε στο παρελθόν η δημιουργία τόπων λατρείας, **σήμερα αλλάζει η εικόνα από άποψη οργανώσεων**: έχουν ήδη συσταθεί πολλές ακόμη οργανώσεις, προσαρμοσμένες στον ευρωπαϊκό χώρο και σε θέση να επιδείξουν ανεξαρτησία από τις μουσουλμανικές χώρες, ιδιαίτερα όσον αφορά τις πηγές χρηματοδότησής τους. Ορισμένα κινήματα νέων υιοθετούν μια ευέλικτη εμφάνιση, σχεδόν κατ' επιλογή, και πρωταρχικός σκοπός τους είναι η προαγωγή του ουσιώδους και του ηθικού.

Σήμερα όμως πρέπει να γίνει ακόμη ένα βήμα προκειμένου να επιτύχει η ένταξη του Ισλάμ στην Ευρώπη: οι Μουσουλμάνοι θα πρέπει να καταφέρουν να ιδρύσουν ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Γιατί; Διότι είναι πιθανόν **η μεγαλύτερη πρόκληση στο μέλλον να είναι η διαμόρφωση μιας πνευματικής ελίτ που θα μπορεί να διαθέτει τη δική της αυτόνομη και πρωτότυπη διανοητική παραγωγή**, και που θα συσταθεί βάσει της εμπειρίας των ευρωπαϊκών Μουσουλμάνων στο πλαίσιο διαλόγου με την πραγματικότητα των ευρωπαϊκών κοινωνιών και των πολιτισμικών και φιλοσοφικών τους θεμελίων.

Είναι πιθανόν η αρμονική ανάπτυξη του Ισλάμ στην Ευρώπη να εξαρτάται εφεξής λιγότερο από τη θεσμική ή οργανωτική ανάπτυξη και περισσότερο από την ανάπτυξη του πνευματικού δυναμισμού, από τις κοινωνικο-πολιτιστικές δημιουργικές δράσεις και αλληλεπιδράσεις.

Πράγματι, οι μουσουλμανικές κοινότητες στην Ευρώπη θα πρέπει να είναι σε θέση να εκφράζουν διανοητικές και κανονιστικές αναλύσεις, υιοθετώντας μια ευρωπαϊκή οπτική ικανή να ανταποκριθεί στη σύγχρονη εποχή και, προπάντων, στα σύγχρονα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει η ισλαμική σκέψη. Αυτό αποτελεί σήμερα **βασική προϋπόθεση προκειμένου να βελτιωθεί η δημόσια εικόνα του Ισλάμ**. Επίσης, είναι ο μόνος τρόπος να ικανοποιηθούν οι προσδοκίες των σύγχρονων Μουσουλμάνων και μη Μουσουλμάνων.

Αυτή η προϋπόθεση θα πρέπει να εκπληρωθεί με την εμφάνιση νέων ηγετών, εφόσον **σήμερα υπάρχει έλλειψη πεπαιδευμένων ηγετών που έχουν διαμορφωθεί εντός του ευρωπαϊκού χώρου** και η κατάσταση αυτή ενδέχεται να επιδεινωθεί στο μέλλον.

Ουσιαστικά, υπάρχουν αντιφατικές τάσεις: οι νεότερες γενιές που έχουν μεγαλώσει και μορφωθεί στην Ευρώπη δεν αναλαμβάνουν απαραίτητα και σταδιακά την ευθύνη για την κοινότητα. Για διάφορους λόγους, **το ευρωπαϊκό Ισλάμ εξακολουθεί να επηρεάζεται από τη δυναμική που επικρατεί στο πλαίσιο του παγκόσμιου Ισλάμ, ακόμη και εάν αυτή η δυναμική υλοποιείται από παράγοντες που γεννήθηκαν στην ευρωπαϊκή επικράτεια**. Προκειμένου να εξηγήσουμε αυτή την κατάσταση, μπορούμε να αναφέρουμε την άφιξη, μέσω της σύναψης γάμων, μουσουλμάνων ηγετών που έχουν εκπαιδευθεί σε μουσουλμανικές χώρες στο προσκήνιο του Ισλάμ. Επίσης, να επισημάνουμε την επιστροφή μελών της δεύτερης γενιάς μεταναστών που πραγματοποίησαν ισλαμικές σπουδές σε μουσουλμανικές χώρες, εφόσον δεν υπήρχε η δυνατότητα πραγματοποίησης τέτοιων σπουδών στην Ευρώπη. Και αυτοί επιστρέφουν με ισλαμικές επιρροές που συχνά δεν προσαρμόζονται τόσο εύκολα στο περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται οι ίδιοι. Σε αυτή την περίπτωση, το παγκόσμιο Ισλάμ όχι μόνον εισάγεται, αλλά μεταβιβάζεται από παράγοντες που γεννήθηκαν στην ευρωπαϊκή επικράτεια.

Ως εκ τούτου, μία εκ των κύριων προτεραιοτήτων στο μέλλον είναι η δημιουργία ιδρυμάτων ανώτερης εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ευρώπη. Εάν οι Μουσουλμάνοι δεν το επιτύχουν αυτό σε βραχυπρόθεσμο ή μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, θα ήταν χρήσιμο να εξεταστούν οι δυνατότητες προώθησης μιας αναπτυξιακής στρατηγικής.

Μακροπρόθεσμα, το ζήτημα των κατάλληλων διανοούμενων που θα οδηγήσουν στη διαμόρφωση μιας μουσουλμανικής ηγεσίας συνδέεται επίσης με το **ζήτημα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας**. Η εδραίωση της κατάλληλης εκπαίδευσης είναι το μόνο μέσο που μπορεί να διαδώσει τα **αντεπιχειρήματα που προτείνουν εναλλακτικές λύσεις έναντι των αυστηρών σχολών σκέψης** που κυριαρχούν στα πράγματα από τη δεκαετία του '70. Βέβαια, αυτή η ιδιαίτερη πλευρά του αγώνα κατά της ισλαμικής τρομοκρατίας θα απαιτούσε μια συνεχή επικέντρωση στο ζήτημα της ασφάλειας (με τη διάλυση των δικτύων και των πόρων της επαγγελματικοποίησης) και μια κοινωνικοοικονομική αναβάθμιση με στόχο τη μείωση της σχετικής ανέχειας. Επίσης, θα απαιτούσε την αντιμετώπιση της βαθιάς κρίσης ως προς την ανδρική ταυτότητα (που συνδέεται με την επιθυμία διατήρησης των αξιών που συμβολίζουν την πατριαρχική κοινωνία), με στόχο την ενίσχυση και βελτίωση της αυτορρύθμισης εντός της κοινότητας.

Υπάρχουν ήδη ορισμένες πρωτοβουλίες στην Ευρώπη όσον αφορά την παροχή ευκαιριών για ανώτερη εκπαίδευση, αλλά **δεν υπάρχει κάποιο σταθερό μοντέλο** για το είδος του προγράμματος που θα μπορούσε να αποτελέσει σημείο αναφοράς επί του παρόντος. Ακόμη πρέπει να γίνουν πολλές προσπάθειες προκειμένου να υπάρξει σύγκλιση.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να ενεργοποιηθεί μια δυναμική υπέρ της αλλαγής. Σε αυτή τη διαδικασία είναι σημαντικό:

- **Να λαμβάνεται υπόψη η μουσουλμανική διάσταση σε κάθε διαδικασία στοχασμού περί ευρωπαϊκής ταυτότητας** (τόσο αναφορικά με την τρέχουσα κατάσταση πραγμάτων όσο και αναφορικά με τις ρίζες της ταυτότητας στο παρελθόν).
- **Να εξευρεθεί μια ισορροπία** μεταξύ των αρχών της ισότητας και της καινοτομίας στην πολιτική διαχείριση της πραγματικότητας του ευρωπαϊκού Ισλάμ (δηλαδή **ισότητα των μουσουλμάνων πιστών έναντι των πιστών άλλων θρησκειών**): η επιθυμία για ένταξη γενικώς θα πρέπει να αφορά την ένταξη των Μουσουλμάνων στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς και την εκπαίδευση των μη μουσουλμάνων ευρωπαίων πολιτών ως προς τη μουσουλμανική πραγματικότητα. **Για όλους τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης**, θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην **εκπαίδευση ως προς την ιδιότητα του πολίτη και τα δημοκρατικά θεμέλια** (που συχνά θεωρούνται δεδομένα) και σε μια διεπιστημονική έρευνα σχετικά με τη θέση της θρησκευτικής διάστασης στον δημόσιο χώρο.
- **Να αποφευχθεί η υποβάθμιση των ζητημάτων που προκύπτουν αναφορικά με το ευρωπαϊκό Ισλάμ σε στερεότυπα περί συνάντησης και διαλόγου μεταξύ θρησκειών.**
- **Να αποφευχθεί η εμμονή σε καταστάσεις που σε θεσμικό επίπεδο αποτελούν απάντηση σε τρέχουσες προσδοκίες**, προσδοκίες που ενδέχεται ακόμη να μην έχουν σταθεροποιηθεί. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ορισμένες μουσουλμανικές οργανώσεις θεωρούν ότι εκπροσωπούν τους ευρωπαίους Μουσουλμάνους και προσπαθούν, ενίοτε καταχρηστικά, να λειτουργήσουν ως εκπρόσωποι αυτών. Σε αυτό το πλαίσιο, **είναι σημαντικό να εντοπιστούν οι προσδοκίες της μεγάλης σιωπηλής πλειονότητας**, καθώς συχνά οι προσδοκίες αυτών απέχουν πολύ από τα μελήματα των «εκπροσώπων» τους.
- **Να προαχθεί, με μεγάλη προσοχή και σύνεση, η ανάπτυξη ενός ανεκτικού και ανοικτού Ισλάμ** μέσω δραστηριοτήτων ανάπτυξης και διάδοσης ιδεών (μεταφράσεις και επικοινωνία).
- **Να προαχθούν οι εις βάθος συζητήσεις που δεν διστάζουν να θίξουν θέματα τα οποία ενδέχεται να προκαλέσουν οργή.** Πρέπει δε να διεξάγονται με πνεύμα ανοικτό και με ελευθερία έκφρασης, χωρίς περιορισμούς, σε κλίμα αλληλοσεβασμού, αμοιβαιότητας και «αμοιβαίας συμπερίληψης». Το ζητούμενο είναι να ξεπεραστεί το επίπεδο μιας σχετικά παθητικής συμβίωσης, προκειμένου να επανεφευρεθεί και να καταστεί ενεργά λειτουργική η προάσπιση της διαπολιτισμικότητας στην πόλη, που σήμερα συχνά περιορίζεται σε μορφές έκφρασης, πολιτισμού ή ακόμη και σε ένα επίπεδο φολκλόρ.

Μόνο αντιμετωπίζοντας την πραγματικότητα και δίνοντας έμφαση στις θετικές διαδικασίες μπορεί να αποφευχθεί η σύγκρουση των πολιτισμών, που δεν έχει καμία σχέση με την έννοια της μοίρας.

Executive Summary

The reality of European Islam is very diverse. The differences are related to national, cultural, religious and linguistic elements; they **definitely remain important**. On the one hand, the ethnic frame of reference remains quite significant, or is on the way to becoming so. And the many distinctions between groups of European Muslims continue to matter even at the level of mosques, and associations in Europe. On the other hand, even the second and third generation of Muslims in Europe have not produced many trans-national Muslims.

Nowadays, discussions of European Islam may in fact refer to very diverse elements.

Formerly, there were a certain number of common historical viewpoints taken up in a European context as regards the presence of Muslims. At first, this presence was an unexpected novelty. Later, after the colonial experience had played out further, and after the tendency to see the Muslim dimension only as a generic cultural frame of reference had proven inadequate, European perspectives towards this Muslim presence changed so that the religious dimension was eventually taken into consideration.

Muslims became increasingly visible upon the continent, and this phenomenon followed quite a similar rhythm across Europe.

Some common problems were confronted and discussed by Muslims. At a stroke, problems related to Muslims moved from the complex of social and cultural issues alone, into the realm of political and philosophical issues. On a global European scale, Muslims strive to get a legal status comparable to that given to other recognised religions. And there are facing quite many cases of unfriendly attitudes. Above all there is uneasiness, which is often expressed as a fear of the radicalization of European Islam.

At the level of faith, contrary to an assumption made by many about Muslims, including many Muslims concerning themselves, not all Muslims practice Islam in the same way, and not all Muslims have the same subjective experience of it. **Only about a third out of 15 million Muslims have, so to speak, made their self-reference to the Islamic faith active.** In the current state of affairs nothing allows us to say that this portion will or will not become larger. It is certain that the popular desire for Islamic religion has remained strong, and has indeed grown stronger during the last thirty years, but it is not at all certain that this will continue.

It is also important to acknowledge that the Muslim presence in Europe is an uneven and unfinished process. It is an ongoing process in the manner of all social facts. The internal articulation of European Islam is unfinished, leaders are rare, the leadership class is in the process of being constituted, the populations are still in the process of taking full possession of (their rights in) European public space, with many still rendered fragile because of the difficulty and precariousness of their entry into the space of the labour market.

Among others, two different dimensions of this Muslim presence were more especially taken into account and emphasised in the present report dealing with the integration of Islam in Europe. One focuses on diverse facets of the legal integration of Islam within European national realities. Another focus involves questions about the internal leadership of the Muslim communities and its fundamental role – and how this is to be implemented through long-term education.

1. The question of legal integration

Islam is undergoing a transformation process from an immigrants' religion into a religion that by full right is part of the European reality. **This process should be accompanied, in legal terms, by appropriate actions that will allow Muslim communities to fully integrate themselves into the European model of relations between States and religions.**

Although there is no single model of relations between States and religions in the European Union, three common principles – religious freedom, autonomy of religious communities, and cooperation between State and religious communities – recur in all Member States and constitute the hub around which they revolve. Islam can therefore find its own place within the different national systems of relations between States and religion, provided it respects that common core.

The establishment of Muslim organizations operating on a national scale, in a position to represent the Muslim communities settled in a State, is a preliminary condition for such a process. In most European countries, the legal regulation of religious communities is established on a national scale, and failing sufficiently representative organizations, the Muslim communities would be condemned to remain on the fringe of the relation system between States and religious groups. Bearing in mind this urgency, it is however advisable to proceed pragmatically and adapt strategies to the situation of each different country. The need to relate with a national Muslim counterpart may be met in different ways, on the basis of the laws applied in each State.

Giving Islam a sound legal status in the EU countries means addressing a number of delicate issues raised by the Muslim presence in Europe. Many of them do not pose new or particularly difficult legal problems. Questions like the building of mosques, religious assistance in prisons, hospitals and in military service can be solved by applying well-established rules which already apply to other religious communities.

In some other cases (ritual slaughtering, religious holidays, availability of separate sections in cemeteries, supply of religiously admitted food in the canteens of schools, prisons, etc.), **a little more caution is required: enlarging the area of exceptions to affect the general law is always a delicate matter and requires a careful analysis in which general interest and particular needs should be balanced. But EU Member States do not lack guidelines, which derive from their experiences with other religious communities on the same issues.**

There are other areas where a complete levelling of the Muslim community with the other religions characterized by a longer presence in Europe, will take longer. Teaching of Islam in State schools is an example, while questions connected with personal status and family law could provide other instances. In these sectors, the experimentation and research phase has not yet come to an end. It is thus advisable to encourage attempts that are being made in some European countries in order to have a pool of knowledge and experiences that will facilitate taking more considered decisions.

Analysis of the problems raised by the presence of Muslim communities in Europe does not confirm the assumption that Islam is incompatible with democracy and the secular State. On the grounds of the experience matured with other religions, the **European legal system of relations between States and religions already has available the necessary instruments to deal with and solve the problems raised by the presence of Muslim communities in Europe.**

The fact that the challenges posed by Muslims' presence in Europe may be met without breaking up European legal systems does not mean these systems are not bound to change under the pressure of Islamic demands. The adjustment is not an easy task, because it alters a long-standing balance of rights and privileges allotted to different religious communities: but it definitely remains within the boundaries of a physiological transformation process.

2. Beyond organizational forms, the major and urgent question of education and intellectual leadership

There is a whole range of currents of thought within Islam, and each current has its own sensibility. These currents are associated with organizations that have come out of the ancient and modern history of Islam. Most of the time, the activity of the members of such organizations gave rise to the establishment of a string of mosques and prayer rooms in Europe.

Beyond the past importance of creating places of worship, this **organizational picture is nowadays changing**: many other organizations have already been started up, tailored to the European space and able to display independence from Muslim countries, especially as regards their source of funds. Some youth movements take on a supple appearance, almost a la carte, and aim above all at the production of the meaningful and the moral.

But yet another step is still nowadays to be taken if the integration of Islam in Europe is to succeed: Muslims should succeed at creating higher institutions of education. Why? Because it is likely that **the greatest challenge in the future will be the constitution of an intellectual elite, capable of its own autonomous, original intellectual production**, to be established upon the experience of European Muslims in dialogue with the reality of European societies and their cultural and philosophical foundations.

It is likely that the harmonious development of Islam in Europe will depend, from now on, less upon institutional or organizational development than upon the development of intellectual dynamism, upon socio-cultural creations and interactions.

Indeed, the Muslim communities in Europe should be able to express intellectual and normative elaborations, adopting a European perspective able to deal with contemporary times and, above all, contemporary problems being faced by Islamic thought. This is nowadays **a basic requirement in order to acquire a higher profile in public places for Islam**. Is it also the only way to meet contemporary Muslims and non-Muslims' expectations.

And this requirement should be fulfilled through the appearance of new leaders, since **there now exists a shortage of trained leaders being produced in European space** and this situation is likely to worsen in the future.

As a matter of fact, contrasting tendencies are in operation: the younger generations that have grown up in Europe and have been educated there do not necessarily and gradually take responsibility for the community. For several reasons, **European Islam continues to be affected by the dynamics that exist in terms of world Islam, even if they are carried forward by actors who were born in European territory**. To explain that situation, we can mention the arrival, through marriage, of Muslim leaders trained in Muslim countries at the forefront of Islam. We also point to the return of members of the second generation of immigrants who studied Islamic sciences in Muslim countries since there was no place to carry out those studies in Europe. They too are also returning with Islamic baggage not always easily adaptable to the context in which they

find themselves. In that case, world Islam is not only imported, but is carried forward by actors who were born in European territory.

Thus, one of the top priorities in the future is the creation of institutions of higher training and education in Europe. If Muslims do not succeed in doing so on a short or middle term basis, it should be useful to consider possibilities to promote a strategy of development.

In the long term, the question of appropriate scholarship, leading to the constitution of a Muslim leadership, is also linked to the **question of the fight against terrorism**. The establishment of an appropriate education is the only means capable of diffusing **counter-arguments proposing alternatives to the literalist schools** that have dominated the scene since the 1970's. Of course, that particular aspect of the struggle against Islamic terrorism would also require continued focus on security (through dismantling networks and sources of the professionalization) and socioeconomic promotion which aims at reducing the level of relative deprivation. It would also require consideration of a profound crisis in masculine identity (connected with the desire to preserve those values that are emblematic of patriarchal society), with an eye toward promoting better self-regulation in the community.

There are already a number of initiatives in Europe as regards providing opportunities for higher education, but there is **no stable model** for the kind of programme that might constitute a reference point at this time. There is important work toward convergence left to do.

In conclusion, a dynamic of change has to be set in motion. In this process, it is important:

- **To take the Muslim dimension into consideration in any reflection upon a European identity** (as much in respect of the state of things at present as in respect of the question of the rootedness of identity in the past).
- **To find an equilibrium** between principles of equity and innovation in the political management of the reality of European Islam (meaning **equity with regard to the Muslim faithful in relation to the faithful of other religions**); the desire for integration in general must involve the integration of Muslims into European space, and also the education of non-Muslim European citizens as regards Muslim reality. **For all citizens of the European Union**, there should be an emphasis on **education about citizenship and democratic foundations** (which are often taken for granted) and a pluridisciplinary investigation concerning the place of the religious dimension in public space.
- **To avoid reducing questions about European Islam that arises to stock patterns of encounter and dialogue between religions.**
- **To avoid getting stuck in situations that are, on the institutional level, responses to current expectations**, expectations that may not yet have stabilized. Here, we need to be aware that some Muslim organisations consider themselves as the representatives of European Muslims and attempt to function, sometimes improperly, as their spokespersons. In this context, **it is important to find out what the expectations of the great silent majority are**, as these are sometimes situated quite far from the concerns of their "representatives".
- **To promote, with great caution and prudence, the development of tolerant and open Islam** through activities of elaboration and circulation of ideas (translations and communication).

- **To promote profound debates which do not hesitate to evoke themes that may make people angry.** They must be conducted in a spirit of openness and freedom to speak, without limitation, in an atmosphere of mutual respect, reciprocity, and “reciprocal co-inclusion”. It is a question of going beyond a relatively passive cohabitation in order to reinvent and render actively operational the promotion of interculturalism in the city, now often confined to expressive forms, cultural forms, or even the folkloric.

It is only by facing reality and emphasizing positive processes that the clash of civilisations, that has nothing to do with destiny, may be avoided.

Síntesis

La realidad del Islam europeo es muy variada. Las diferencias están vinculadas a factores nacionales, culturales, religiosos y lingüísticos; **ciertamente, siguen siendo importantes.** Por un lado, el marco étnico de referencia sigue siendo o está en vías de ser bastante significativo, pero las numerosas distinciones existentes entre los grupos de musulmanes de Europa continúan siendo relevantes incluso para las mezquitas y las asociaciones europeas. Por otro lado, ni la segunda ni la tercera generación de musulmanes europeos tienen un carácter muy transnacional.

Actualmente, las referencias al Islam europeo pueden aludir a aspectos muy variados.

En una primera fase, se mantuvieron en el ámbito europeo determinados puntos de vista históricos comunes en relación con la presencia de musulmanes. Al principio, esta presencia constituyó una novedad inesperada. Más adelante, tras la experiencia colonial y una vez que se demostró que la tendencia a contemplar la dimensión musulmana únicamente como marco de referencia cultural genérico era inadecuada, los puntos de vista europeos sobre tal presencia cambiaron, para tener en cuenta la dimensión religiosa.

La presencia musulmana ha ido haciéndose cada vez más visible en el continente y ha seguido un ritmo bastante similar en toda Europa.

Han surgido así problemas comunes a los que han tenido que enfrentarse los propios musulmanes. De pronto, esos problemas han pasado del campo social y cultural al ámbito de la política y la filosofía. A escala europea, los musulmanes se esfuerzan por conseguir un estatuto jurídico comparable al de otras religiones reconocidas. En bastantes casos han de enfrentarse a actitudes inamistosas. Por encima de todo, se aprecia una cierta inquietud, expresada a menudo como temor a la radicalización del Islam europeo.

En el plano de la fe, y al contrario de lo que muchos, incluso musulmanes, piensan, no todos ellos practican el Islam de la misma forma y no todos tienen la misma experiencia subjetiva al respecto. **Sólo un tercio de los 15 millones de musulmanes hace profesión activa de la fe islámica.** En la situación actual, nada nos permite decir si esta proporción aumentará o no. Es verdad que se ha mantenido una sólida preferencia popular por la religión islámica, que incluso se ha venido fortaleciendo en los treinta últimos años, pero no es en absoluto seguro que esta tendencia vaya a continuar.

Además, es importante constatar que la presencia musulmana en Europa constituye un proceso desigual e inacabado. Como todos los hechos sociales, es un proceso continuo. La articulación interna del Islam europeo todavía no ha terminado, los líderes son escasos, la clase dirigente se encuentra en proceso de constitución y las poblaciones todavía no han llegado a disfrutar plenamente de sus derechos en el espacio público europeo y muchas de ellas están en situación delicada debido a la dificultad y precariedad de su propia entrada en el espacio del mercado laboral.

En este informe sobre la integración del Islam en Europa se han tenido en cuenta y se destacan, entre otras, dos dimensiones de la presencia musulmana. La primera concierne a las diversas facetas que cabe distinguir en la integración jurídica del Islam en las realidades nacionales europeas. La segunda hace referencia a cuestiones relativas al liderazgo interno de las comunidades musulmanas y al papel fundamental que deben desempeñar, así como al modo de facilitar este papel mediante la educación a largo plazo.

1. La cuestión de la integración jurídica

El Islam se encuentra en un proceso de transformación en virtud del cual una religión de inmigrantes se está convirtiendo en una religión que forma parte, con pleno derecho, de la realidad europea. **Este proceso debe complementarse, en términos jurídicos, con medidas apropiadas que permitan a las comunidades musulmanas integrarse en el modelo europeo de relaciones entre Estado y religión.**

Pese a que no exista un modelo único para este tipo de relaciones en la Unión Europea, hay tres principios comunes —libertad religiosa, autonomía de las comunidades religiosas y cooperación entre el Estado y estas últimas— que se dan en todos los Estados miembros y que constituyen el núcleo alrededor del cual giran tales relaciones. Por tanto, el Islam podrá encontrar su sitio en los diversos sistemas nacionales de relaciones entre Estado y religión siempre que respete ese núcleo común.

La creación de organizaciones musulmanas que operen a escala nacional y que puedan representar a las comunidades establecidas en el Estado constituye una condición previa para ello. En la mayoría de los países europeos, el régimen legal de las comunidades religiosas se establece a escala nacional y, sin organizaciones que les otorguen representación suficiente, las comunidades musulmanas quedarán condenadas a permanecer en la periferia del sistema de relaciones entre el Estado y los grupos religiosos. Teniendo esto presente, conviene, no obstante, proceder con pragmatismo y adaptar las estrategias a la situación de cada país. La necesidad de establecer relaciones con un interlocutor musulmán a nivel nacional puede resolverse de varias maneras, dependiendo de las leyes aplicadas en cada Estado.

La concesión de un estatuto jurídico sólido en los países de la UE supone la resolución previa de una serie de asuntos delicados surgidos de la presencia musulmana en Europa. Muchos de ellos no plantean problemas jurídicos nuevos o particularmente difíciles. Cuestiones como las referidas a la construcción de mezquitas o la asistencia religiosa en los centros penitenciarios, los hospitales y las fuerzas armadas pueden resolverse aplicando normas de amplia tradición y que ya siguen otras comunidades religiosas.

En algunos otros casos (sacrificio ritual, fiestas religiosas, existencia de secciones separadas en los cementerios, suministro de alimentos aptos para musulmanes en las escuelas, centros penitenciarios, etc.) **es necesario actuar con un poco más de prudencia: ampliar el ámbito de las excepciones a la ley general siempre es delicado y requiere un análisis cuidadoso en el que se ponderen el interés general y las necesidades particulares. No obstante, los Estados miembros de la UE no carecen de directrices, derivadas de sus experiencias con otras comunidades religiosas sobre las mismas cuestiones.**

Hay otros ámbitos en los que se tardará más en equiparar completamente a la comunidad musulmana con otras religiones que tienen una presencia más tradicional en Europa. Son ejemplos la enseñanza del Islam en las escuelas públicas y las cuestiones de estado civil y Derecho de familia. En estos ámbitos todavía no ha finalizado la fase de experimentación e investigación. Por tanto, es recomendable apoyar los intentos que se están llevando a cabo en algunos países europeos de constituir un conjunto de conocimientos y experiencias que faciliten la toma de decisiones más meditadas.

El análisis de los problemas planteados por la presencia de las comunidades musulmanas en Europa no confirma la hipótesis de que el Islam sea incompatible con la democracia y el Estado

laico. Sobre la base de la experiencia adquirida con otras religiones, el **sistema jurídico europeo de relaciones entre Estado y religión dispone ya de los instrumentos necesarios para tratar y resolver los problemas derivados de la presencia de esas comunidades.**

El hecho de que los retos planteados por la presencia de musulmanes en Europa puedan abordarse sin violentar los sistemas jurídicos europeos no significa que éstos no deban sufrir cambios por la presión de las demandas islámicas. El ajuste no es tarea fácil, ya que altera el equilibrio, establecido desde hace mucho tiempo, de derechos y privilegios asignados a las diversas comunidades religiosas: no obstante, no cabe duda de que se encuentra dentro de los límites de un proceso de transformación fisiológica.

2. La cuestión fundamental y urgente, más allá de los temas organizativos, de la educación y el liderazgo intelectual

Existen multitud de corrientes de pensamiento dentro del Islam y cada una de ellas tiene su propia sensibilidad. Están vinculadas a organizaciones surgidas de la historia tanto antigua como moderna del Islam. En términos generales, ha sido la actividad de los miembros de esas organizaciones lo que ha dado lugar a la creación de las mezquitas y salas de oración en Europa.

Cualquiera que fuese la importancia de la creación de estos lugares de culto en el pasado, actualmente **la imagen organizativa está cambiando**: han nacido otras muchas organizaciones, ajustadas al espacio europeo y capaces de mostrar independencia respecto de los países musulmanes, especialmente en lo relativo a sus fuentes de financiación. Algunos movimientos juveniles presentan un aspecto flexible, casi a la carta, y aspiran, ante todo, a la producción de lo significativo y lo moral.

Sin embargo, para lograr la integración satisfactoria del Islam en Europa debe darse otro paso: los musulmanes han de disponer de instituciones de educación superior. ¿Por qué? Porque es probable que **el mayor reto del futuro sea la formación de una élite intelectual, capaz de su propia producción intelectual autónoma y original**, creada a partir de la experiencia de musulmanes europeos en diálogo con la realidad de las sociedades europeas y con sus bases culturales y filosóficas.

Es probable que el desarrollo armonioso del Islam en Europa dependa en adelante menos de aspectos institucionales u organizativos que del dinamismo intelectual y de creaciones e interacciones socioculturales.

De hecho, las comunidades musulmanas de Europa deberían ser capaces de expresar ideas intelectuales y normativas adoptando una perspectiva europea adecuada a los tiempos contemporáneos y, sobre todo, a los problemas actuales a los que debe hacer frente el pensamiento islámico. Es éste **un requisito básico para que el Islam logre mejorar su perfil en los ámbitos públicos**. Es también la única forma de cumplir las expectativas de los musulmanes y no musulmanes de nuestro tiempo.

Este requisito se cumplirá cuando surjan nuevos líderes, puesto que **en la actualidad existe una falta de dirigentes bien formados surgidos en el espacio europeo** y es probable que la situación empeore en el futuro.

De hecho, se observan tendencias que van en sentido contrario: las generaciones más jóvenes que han crecido y han sido educadas en Europa no necesariamente se responsabilizan de la comunidad.

Por varias razones, **el Islam europeo sigue viéndose afectado por la dinámica existente en el Islam mundial, aun cuando ésta se encuentre impulsada por personas nacidas en territorio europeo.** Para explicar esta situación cabe mencionar la llegada, por matrimonio, de dirigentes musulmanes formados en países situados a la vanguardia del Islam. Asimismo, puede señalarse la vuelta de miembros de la segunda generación de inmigrantes que han estudiado ciencias islámicas en países musulmanes, al no disponer de ningún lugar para realizar esos estudios en Europa. Éstos también han vuelto con un bagaje islámico no siempre fácilmente adaptable al contexto en el que se encuentran. En ese caso, el Islam mundial no sólo se importa, sino que es aplicado por personas nacidas en territorio europeo.

Así, una de las prioridades principales para el futuro es la creación de instituciones de formación y educación superior en Europa. Si los musulmanes no lo consiguen a corto o medio plazo, convendría estudiar las posibilidades de promover una estrategia de desarrollo.

A largo plazo, el desarrollo de los conocimientos apropiado para generar un liderazgo musulmán se asocia al **asunto de la lucha contra el terrorismo**. Únicamente una educación idónea puede difundir **argumentos alternativos que rebatan los de las escuelas literalistas** que dominan en este ámbito desde los años setenta. Por supuesto, ese aspecto concreto de la lucha contra el terrorismo islámico también exige atención a la seguridad (a través del desmantelamiento de las redes y de las fuentes de la profesionalización) y a la promoción socioeconómica como medio de reducir el nivel de pobreza relativa. Asimismo, exige el estudio de la profunda crisis de la identidad masculina (vinculada al deseo de conservar los valores emblemáticos de la sociedad patriarcal), con vistas al fomento de la mejora de la autorregulación de la comunidad.

Ya hay algunas iniciativas en Europa encaminadas a la oferta de servicios de educación superior, pero **no existe ningún modelo estable** del tipo de programa que pueda erigirse en punto de referencia en estos momentos. Es importante trabajar para crear la convergencia que todavía no existe.

En conclusión, debe ponerse en marcha una dinámica de cambio. En este proceso, es importante:

- **Tomar en consideración la dimensión musulmana en toda reflexión sobre la identidad europea** (tanto respecto al estado actual de cosas como al arraigo de la identidad en el pasado).
- **Buscar un equilibrio** entre los principios de equidad y de innovación en la gestión política de la realidad del Islam europeo (**equidad del creyente musulmán en relación con el creyente de otras religiones**); el deseo de integración debe implicar, en general, la integración de los musulmanes en el espacio europeo y también la educación de los ciudadanos europeos no musulmanes en cuanto a la realidad musulmana. **En relación con todos los ciudadanos de la Unión Europea** debe prestarse especial atención a la **educación sobre la ciudadanía y los fundamentos democráticos** (que a menudo se dan por sentados) y a la investigación pluridisciplinar relativa al lugar de la dimensión religiosa en el espacio público.
- **Evitar reducir las cuestiones del Islam europeo a patrones establecidos de encuentro y diálogo entre religiones.**
- **Evitar quedarse atrapados en situaciones que, a nivel institucional, responden a expectativas actuales** que tal vez no se hayan estabilizado. Hemos de ser conscientes de que algunas organizaciones musulmanas se consideran representantes de los musulmanes europeos e intentan actuar, a veces inapropiadamente, como sus portavoces. En este

contexto, **es importante conocer las expectativas de la gran mayoría silenciosa**, puesto que, en ocasiones, están muy lejos de las preocupaciones de sus «representantes».

- **Promover, con gran cautela y prudencia, el desarrollo de un Islam tolerante y abierto** a través de actividades de elaboración y difusión de ideas (traducciones y comunicación).
- **Promover debates profundos que no duden en tratar temas que pueden irritar a la gente.** Deben realizarse en un espíritu de apertura y libertad de palabra, sin limitaciones, en un entorno de respeto mutuo, reciprocidad y «coinclusión recíproca». Se trata de ir más allá de la cohabitación relativamente pasiva, y reinventar y poner en marcha de manera activa la promoción del interculturalismo en la ciudad, lo que actualmente queda confinado a formas de expresión, formas culturales o incluso a lo folclórico.

Sólo haciendo frente a la realidad y subrayando los procesos positivos puede evitarse el choque de civilizaciones, que nada tiene que ver con el destino.

Kokkuvõte

Euroopa islami olukord on väga erinev. Erinevused on seotud rahvuslike, kultuuriliste, usuliste ja keeleliste elementidega ja need **jäävad kindlasti oluliseks**. Teisest küljest on etniline taust küllaltki tähtis või hakkab tähtsaks muutuma. Ning Euroopa moslemite rühmade paljud erinevused omavad tähtsust isegi mošeede ja Euroopa moslemiühenduste tasandil. Teisest küljest pole isegi Euroopa teise ja kolmanda põlvkonna moslemite hulgas palju „rahvusvahelisi” moslemeid.

Tänapäeval võivad arutelud Euroopa islami üle käsitleda tegelikult väga erinevaid elemente.

Varem oli Euroopa kontekstis teatud hulk ühiseid ajaloolisi seisukohti seoses moslemite kohalolekuga. Alguses oli nende kohalolek midagi ootamatut ja uudset. Hiljem, kui koloniaalajastust oli rohkem aega möödunud ja pärast seda, kui kaldumus näha islamit üksnes üldise kultuurilise raamistikuna oli osutunud ebaadekvaatseks, muutus Euroopa suhtumine moslemite kohalolekusse, nii et lõpuks võeti arvesse ka usulist mõõdet.

Moslemid muutusid kontinendil üha nähtavamaks ning see fenomen kulges kõikjal Euroopas küllalt sarnases tempos.

Moslemid kohtasid ja arutasid mõningaid ühiseid probleeme. Hoobilt liikusid moslemitega seotud probleemid sotsiaal- ja kultuurisfäärist poliitika ja filosoofia valdkonda. Üleeuroopalisel tasandil püüavad moslemid saada õiguslikku seisundit, mis on võrreldav teistele tunnustatud usunditele antud staatusega. Páris sageli saavad nad tunda ebasõbralikku suhtumist. Eelkõige on tegemist rahunutusega, mis väljendub sageli hirmuna Euroopa islami radikaliseerumise ees.

Erinevalt sellest, mida paljud moslemite kohta arvavad – sh ka paljud moslemid ise – ei järgi kõik moslemid ühesuguseid islami usutavasid ja kõik moslemid ei saa islamist ühesugust subjektiivset kogemust. **Ainult umbes kolmandik 15 miljonist moslemist samastavad ennast islami aktivistidega.** Praeguses olukorras ei luba miski öelda, kas selliste moslemite osakaal suureneb või mitte. On kindel, et rahva soov islami järele on jäänud tugevaks ja viimase kolmekümne aasta jooksul koguni tugevnenud, kuid pole sugugi kindel, et see jätkub.

Samuti on tähtis teadvustada, et moslemite kohalolek Euroopas on ebaühtlane ja lõpetamata protsess. See on kõikide sotsiaalsete faktide kombel jätkuv protsess. Euroopa islami sisemine liigendus on lõpetamata, juhte on vähe, juhtide klass on moodustamisel, kogukonnad alles omandavad õigusi Euroopa avalikus ruumis ning paljud on ikka veel nõrgad, sest nende sisenemine tööturule on keeruline ja ebakindel.

Muu hulgas arvestati ja rõhutati käesolevas aruandes, mis käsitleb islami integratsiooni Euroopas, eelkõige kahte moslemite kohaloleku mõõdet. Üks neist puudutab Euroopa riikides islami õigusliku integreerimise eri tahke. Teine moslemikogukondade sisemist juhtimist, selle põhjanevat rolli ja küsimust, kuidas seda pikas perspektiivis hariduse kaudu rakendada.

1. Õiguslik integreerimine

Islam on muutumas sisserändajate usundist usundiks, mis on Euroopa elu täieõiguslik osa. **Seda protsessi peaksid õiguslikul tasandil saatma asjakohased meetmed, mis võimaldavad moslemikogukondadel täielikult integreeruda riigi ja usundi vaheliste suhete Euroopa mudelisse.**

Ehkki riigi ja usundi vaheliste suhete jaoks ei ole Euroopa Liidus ühte kindlat mudelit, esinevad kolm põhiprintsiipi – usuvabadus, usukogukondade autonoomia ning koostöö riigi ja usukogukondade vahel – kõikides liikmesriikides ning moodustavad nende suhete telje. Seega võib islam leida oma koha erinevates riiklikes riigi ja usundi vaheliste suhete süsteemides tingimusel, et ta austab seda ühisosa.

Selle protsessi eeltingimusena on vaja luua riiklikul tasandil tegutsevad moslemiorganisatsioonid, kes saavad riigis olevad moslemikogukondi esindada. Enamikus Euroopa riikides on usukogukondade õiguslik reguleerimine sätestatud riiklikul tasandil ja piisavalt esinduslike organisatsioonide puudumisel korral on moslemikogukonnad sunnitud jääma riigi ja usurühmade suhetesüsteemi äärealadele. Pidades silmas vajadust kiiresti tegutseda, on siiski soovitatav edasi liikuda pragmaatiliselt ja kohandada strateegiaid vastavalt iga riigi olukorrale. Vajalikke suhteid moslemikogukondadega võib luua erinevalt, lähtuvalt igas riigi seadustest.

Islamile kindla õigusliku seisundi andmine ELi liikmesriikides tähendab, et tuleb tegeleda rea tundlike küsimustega, mida moslemite kohalolek Euroopas on tõstatanud. Paljud neist ei kujuta endast uusi ega eriti keerulisi õiguslikke probleeme. Mošeede ehitamise ning vanglates, haiglates ja sõjaväeteenistuses hingeabi andmise küsimused saab lahendada, rakendades hästi toimivaid eeskirju, mida juba kohaldatakse teiste usukogukondade suhtes.

Mõnel muul juhul (rituaalne tapmine, usupühad, eraldi alad surnuaedades, usuliselt sobiva toidu olemasolu koolisööklates, vanglates jne) **on vaja veidi ettevaatlikumalt tegutseda: üldisest seadusest tehtavate erandite ala laiendamine on alati õrn teema ja nõuab põhjalikku analüüsi, mille käigus tuleb leida tasakaal üldise huvi ja erivajaduste vahel. Kuid ELi liikmesriikidel on olemas suunised, mis tulenevad nende kogemustest teiste usukogukondadega samades küsimustes.**

On ka teisi valdkondi, kus islami täielik võrdsustamine teiste, kauem Euroopas olnud usunditega võtab rohkem aega. Üks näide on islami õpetamine riigikoolides, teine isikuseisundi ja perekonnaõigusega seotud küsimused. Nendes valdkondades pole katsetamise ja uurimise etapp veel lõppenud. Seepärast on mõistlik ergutada mõne Euroopa riigi püüdlusi omandada teadmiste ja kogemuste pagasit, mis hõlbustab paremini läbi mõeldud otsuste tegemist.

Moslemikogukondade Euroopas olekuga seotud probleemide analüüs ei kinnita oletust, et islam ei sobi kokku demokraatia ja ilmaliku riigiga. Teiste usunditega saadud kogemuste põhjal võib öelda, et **Euroopa riigi ja usundite suhteid käsitleval õigussüsteemil on olemas vajalikud vahendid selliste probleemide käsitlemiseks ja lahendamiseks, mis on tingitud moslemikogukondade kohalolekust Euroopas.**

Asjaolu, et moslemite kohalolekuga seotud väljakutsetele saab vastata ilma Euroopa õigussüsteemi lammutamata, ei tähenda, et need süsteemid ei peaks islami nõuete surve all muutuma. Kohandamine ei ole lihtne ülesanne, sest see muudab kaua püsinud tasakaalu eri

usukogukondadele antud õiguste ja privileegide vahel, kuid igal juhul jääb see konkreetse muutumisprotsessi piiresse.

2. Organiseerumisvormide kõrval on tähtsamad ja kiireloomulisemad küsimused haridus ja intellektuaalne juhtimine

Islam on terve hulk koolkondi ja igal koolkonnal on oma rõhuasetused. Need koolkonnad on seotud organisatsioonidega, mis on välja kasvanud islami vanemast ja uuemast ajaloost. Enamjaolt on selliste organisatsioonide liikmete tegevus toonud kaasa mošeede ja palvetubade rajamise Euroopas.

Kui varem oli tähtis palvekodade rajamine, siis **nüüd on organisatsiooniline pilt muutumas**: tegevust on alustanud palju Euroopale kohandatud organisatsioone, mis on sõltumatud moslemiriikidest, eriti rahastamise osas. Paljud noorteliikumised on äärmiselt paindlikud ning keskendunud eelkõige tähendusliku ja moraalse loomisele.

Kuid islami edukaks integreerimiseks Euroopas tuleb astuda veel üks samm: moslemid peaksid looma kõrgemad õppeasutused. Miks? Sest tõenäoliselt on **suurim väljakutse tulevikus intellektuaalse eliidi loomine, kes suudab luua sõltumatut, algupärast intellektuaalset materjali**, mis põhineb Euroopa ühiskondadega dialoogis olevate moslemite kogemusel ning nende kultuurilistel ja filosoofilistel alustel.

Tõenäoliselt sõltub Euroopa islami harmooniline areng nüüdsest mitte niivõrd institutsionaalsest ja organisatsioonilisest arengust kui intellektuaalse dünamismi arengust, sotsiaalkultuurilisest loomingust ja suhtlusest.

Euroopa moslemikogukonnad peaksid suutma väljendada intellektuaalseid ja normatiivseid üksikasju, võttes omaks Euroopa vaatenurga, et tegeleda tänapäevaste küsimuste ja eelkõige islami mõtteviisi ees seisvate tänapäeva probleemidega. See on tänapäeval **põhitingimus, et saavutada islamile avalikkuses parem positsioon**. Lisaks on see ainuke võimalus vastata tänapäeva moslemite ja mittemoslemite ootustele.

See nõue tuleks täita uute juhtide ilmumise kaudu, kuna **praegu on moslemitel Euroopas koolitatud juhtidest puudus** ning see olukord võib edaspidi tõenäoliselt halveneda.

Tegelikult võib märgata vastandlikke suundumisi: nooremad põlvkonnad, kes on kasvanud ja hariduse saanud Euroopas, ei võta tingimata ühiskonna eest vastutust. Mitmel põhjusel **mõjutavad Euroopa islamit jätkuvalt maailma islami arengud, isegi kui neid viivad ellu Euroopas sündinud isikud**. Selle olukorra selgitamiseks võime nimetada moslemiriikides islami eeslinil koolituse saanud moslemijuhtide saabumist abielu kaudu. Me osutame ka tagasi tulnud teise põlvkonna sisserändajatele, kes õppisid islamiteadusi moslemiriikides, kuna Euroopas polnud võimalik neid õppida. Neadki naasevad sellise islami pagasiga, mida pole kerge kohandada olukorrale, millest nad end leiavad. Sellisel juhul islamit mitte ainult ei too sisse, vaid seda viivad ka edasi Euroopas sündinud isikud.

Seepärast on üks prioriteete edaspidiseks kõrgemate õppeasutuste loomine Euroopas. Kui see moslemitel lühikeses või keskpikas perspektiivis ei õnnestu, oleks mõistlik kaaluda arengustrateegia edendamise võimalusi.

Pikas perspektiivis on asjakohase hariduse ja sellest tuleneva moslemijuhtide tekke küsimus seotud **võitlusega terrorismi vastu**. Asjakohase hariduse korraldamine on ainuke võimalus levitada **vastuargumente, mis pakuvad alternatiivi fundamentalistlikele koolkondadele**, kes on domineerinud alates 1970. aastatest. Muidugi eeldaks see islamiterrorismi vastu võitlemise aspekt jätkuvat julgeolekule keskendumist (lõhkudes võrgustikke ja professionaliseerumise allikaid) ning sotsiaalmajanduslikku arengut, mille eesmärk on vähendada suhtelist ilmaolekut. See eeldab samuti, et uuritaks (patriarhaalsele ühiskonnale omaste väärtuste säilitamise sooviga seotud) sügavat meeste identiteedikriisi eesmärgiga parandada ühiskonna isereguleerimist.

Euroopas on juba mitu algatust kõrgema hariduse pakkumiseks, kuid puudub programmi **kindel mudel**, mis võiks olla praegu võrdlusaluseks. Lähenemise nimel on vaja veel palju tööd teha.

Kokkuvõttes tuleb käivitada hoogne muutus. Selles protsessis on tähtis:

- **Võtta moslemimõõdet arvesse mis tahes arutlustes Euroopa identiteedi üle** (seda nii praeguse olukorra kui identiteedi päritolu puhul).
- **Leida tasakaal** õigluse- ja innovatsioonipõhimõtete vahel tänapäeva islami poliitilises juhtimises (teisisõnu **õiglus islamiusuliste suhtes võrreldes teiste usklikkega**); üldine integreerimise soov peab hõlmama moslemite integreerimist Euroopasse ja samuti mittemoslemitest Euroopa kodanike valgustamist moslemite olukorrast. **Kõikide Euroopa kodanike puhul** tuleks panna rõhku **haridusele, mis käsitleb kodanikuõigust ja demokraatlikke aluseid** (mida sageli peetakse enesestmõistetavaks), ning interdistsiplinaarsetele uurimustele, mis käsitlevad usumõõtme kohta avalikus ruumis.
- **Vältida Euroopa islamit puudutavate küsimuste vähendamist tavalisteks uskudevaheliste suhete ja dialoogi mudeliteks.**
- **Vältida takerdumist olukordadesse, mis on institutsionaalsel tasandil vastused praegustele ootustele**, ootustele, mis ei pruugi veel olla stabiliseerunud. Ma peame teadma, et mõned moslemiorganisatsioonid peavad end Euroopa moslemite esindajateks ning üritavad – mõnikord kohatult – tegutseda nende eestkõnelejatena. Seoses sellega **on tähtis välja selgitada, millised on suure vaikiva enamuse ootused**, sest need on mõnikord päris kaugel nende „esindajate” omadest.
- **Edendada väga ettevaatlikult ja kaalutletult tolerantse ja avatud islami arengut** ideede viimistlemise ja levitamise (tõlkimine ja teavitamine) kaudu.
- **Edendada sügavasisulisi debatte, milles julgetakse tõstatada teemasid, mis inimesi vihastavad**. Need peavad toimuma avatuse ja sõnavabaduse vaimus, ilma piiranguteta, lugupidamise, vastastikususe ja „mõlemapoolse kaasamise” õhkkonnas. On vaja minna kaugemale suhteliselt passiivsest kooseksisteerimisest, et linnades taasleida ja aktiivselt edendada kultuuridevahelist tegevust, mis praegu piirdub sageli väljendus- ja kultuurivormide või isegi folklooriga.

Ainult tegelikkusele näkku vaadates ja positiivseid protsesse rõhutades on võimalik vältida tsivilisatsioonide kokkupõrget, millel pole midagi pistmist saatusega.

Yhteenveto

Islamin nykytilanne Euroopassa on hyvin monitahoinen. Erot liittyvät kansallisiin, kulttuurisiin, uskonnollisiin ja kielellisiin tekijöihin, ja nämä erot **ovat edelleen todella huomattavia**. Toisaalta etninen tausta on vieläkin – tai siitä on tulossa – varsin merkittävä tekijä. Monien eurooppalaisten muslimiryhmien väliset erot vaikuttavat edelleen jopa moskeijoihin ja Euroopassa toimiviin järjestöihin. Toisaalta toisen ja kolmannenkaan sukupolven eurooppalaiset muslimit eivät ole sanottavasti lisänneet muslimien kansainvälisyyttä.

Nykyisin keskusteluissa eurooppalaisesta islamista voidaan todellisuudessa viitata hyvin erilaisiin asioihin.

Aiemmin Eurooppaan asettunutta muslimiväestöä tarkasteltiin muutamien Eurooppaa koskevien historiallisten yleisnäkökohtien valossa. Aluksi muslimien läsnäolo oli yllättävää ja uutta. Myöhemmin, kun siirtomaa-ajasta oli kulunut enemmän aikaa ja kun vallitseva käsitys islamilaisuudesta vain yleisenä kulttuurisena taustatekijänä oli osoittautunut puutteelliseksi, eurooppalainen näkökulma muslimiväestöön muuttui siten, että uskonnollinen ulottuvuus otettiin lopulta huomioon.

Muslimit saivat yhä enemmän näkyvyyttä Euroopassa, ja tämä ilmiö eteni hyvin samaan tahtiin koko mantereella.

Muslimit kohtasivat ja käsittelivät joitakin yhteisiä ongelmia. Muslimeja koskettavat ongelmat muuttuivat kerralla pelkästä sosiaalisesta ja kulttuurisesta problematiikasta poliittisiksi ja filosofisiksi kysymyksiksi. Yleiseurooppalaisella tasolla muslimit yrittävät saada vastaavan oikeudellisen aseman kuin muutkin tunnustetut uskontokunnat. Monissa tapauksissa heihin suhtaudutaan torjuvasti. Päällimmäisenä on huoli, joka usein ilmenee pelkona islamin radikaalistumisesta Euroopassa.

Vastoin niitä uskoon liittyviä oletuksia, joita monilla on muslimeista ja joita myös muslimeilla on itsestään, kaikki muslimit eivät harjoita islamia samalla tavalla, eikä kaikilla muslimeilla ole siitä samanlaisia yksilöllisiä kokemuksia. **Vain noin kolmannes 15 miljoonasta muslimista on omakohtaisesti valinnut aktiivisen islaminuskon harjoittamisen.** Nykytilanteessa meillä ei ole mitään mahdollisuutta sanoa, kasvaako näiden ihmisten osuus vai ei. Yleinen kiinnostus islaminuskoa kohtaan on selvästi edelleen voimakasta ja on todellakin vahvistunut viimeisten 30 vuoden aikana, mutta tämän suuntauksen jatkuminen ei ole lainkaan varmaa.

On myös tärkeää myöntää, että muslimien läsnäolo Euroopassa on epävakaata ja keskeneräinen prosessi. Se on kaikkien yhteiskunnallisten kysymysten tapaan jatkuva prosessi. Islamin sisäinen rakenne Euroopassa on vasta muotoutumassa, johtajia on vähän, johtajistoa ollaan vasta perustamassa ja väestöt hakevat vielä täysivaltaista asemaa (oikeuksiaan) eurooppalaisissa yhteiskuntaelämässä, jossa monet ovat edelleen heikoilla, koska työmarkkinoille pääsy on vaikeaa ja epävarmaa.

Tässä islamin integroitumista Eurooppaan koskevassa raportissa otettiin erityisesti huomioon muun muassa kaksi eri näkökulmaa, jotka koskevat Euroopan muslimiväestöä. Toisessa niistä kiinnitetään huomiota eri näkökohtiin, jotka koskevat islamin oikeudellista integroitumista Euroopan kansallisiin olosuhteisiin. Toisessa taas keskitytään kysymyksiin muslimiyhteisöjen

sisäisestä johtajuudesta ja sen keskeisestä asemasta sekä siitä, miten tämä johtajuus aiotaan toteuttaa pitkäaikaisen koulutuksen avulla.

1. Oikeudellinen integroituminen

Islam on käymässä läpi muutosprosessia maahanmuuttajien uskonnosta sellaiseksi uskonnoksi, joka kuuluu itseoikeutetusti eurooppalaiseen todellisuuteen. **Tätä prosessia pitäisi täydentää asianmukaisilla oikeudellisilla toimilla, joiden ansiosta muslimiyhteisöistä voi tulla valtion ja uskonnon välisiä suhteita koskevan eurooppalaisen mallin täysivaltaisia osapuolia.**

Vaikka Euroopan unionissa ei olekaan yhtä ainoaa valtion ja uskonnon suhteita koskevaa mallia, kolme yleistä periaatetta – uskonnonvapaus, uskonnollisten yhteisöjen itsemääräämisoikeus ja valtion ja uskonnollisten yhteisöjen yhteistyö – ovat yhteisiä kaikille jäsenvaltioille ja muodostavat näiden suhteiden keskeisen ytimen. Näin ollen islam voi löytää oman paikkansa kansallisissa valtion ja uskonnon suhdejärjestelmissä edellyttäen, että se kunnioittaa niiden yhteistä ydintä.

Tällainen prosessi edellyttää, että perustetaan sellaisia kansallisesti toimivia muslimijärjestöjä, jotka pystyvät edustamaan valtioihin asettuneita muslimiyhteisöjä. Useimmissa Euroopan maissa on annettu uskonnollisia yhteisöjä koskevia kansallisia oikeussäännöksiä, ja koska muslimiyhteisöillä ei ole tarpeeksi etujärjestöjä, ne olisi tuomittu jäämään syrjään valtion ja uskonnollisten ryhmien välisestä suhdejärjestelmästä. Tämän tärkeän näkökohdan valossa on kuitenkin viisainta toimia käytännönläheisesti ja mukauttaa strategiat kunkin maan tilanteeseen. Tarvittavien suhteiden luominen muslimiä edustavaan kansalliseen osapuoleen voidaan hoitaa eri tavoin kussakin maassa sovelletun lainsäädännön nojalla.

Jotta islamin oikeusasema voitaisiin vakiinnuttaa EU:n jäsenvaltioissa, on ratkaistava joitakin Euroopan muslimiväestöön liittyviä arkaluonteisia kysymyksiä. Monet niistä eivät aiheuta uusia tai erityisen vaikeita oikeudellisia ongelmia. Esimerkiksi moskeijoiden rakentamiseen sekä vankiloissa, sairaaloissa ja asepalveluksessa tarjottavaan hengelliseen apuun liittyvät kysymykset voidaan ratkaista noudattamalla vakiintuneita sääntöjä, joita sovelletaan jo muihin uskonnollisiin yhteisöihin.

Joissakin muissa tapauksissa (rituaaliteurastukset, uskonnolliset juhlapäivät, erillisten alueiden saatavuus hautausmailla, uskonnollisen vakaumuksen mukainen ruokailu esimerkiksi kouluruokaloissa ja vankiloissa jne.), **on noudatettava hieman suurempaa varovaisuutta: poikkeustapausten ulottaminen yleislainsäädäntöön vaatii aina harkintaa ja huolellista analysointia, jossa yleinen etu ja erityistarpeet on saatava keskenään tasapainoon. EU:n jäsenvaltioilla on kuitenkin runsaasti ohjeistoa, joka pohjautuu niiden kokemuksiin samoista kysymyksistä muiden uskonnollisten yhteisöjen kanssa.**

Joillakin muilla aloilla muslimiyhteisön täydellisen yhdenvertaisuuden saavuttaminen muiden vanhempien eurooppalaisten uskontokuntien kanssa vie kauemmin. Islamin opetus julkisessa koululaitoksessa on yksi esimerkki, kun taas muita tapauksia voisivat olla henkilöoikeudelliseen asemaan ja perhelainsäädäntöön liittyvät kysymykset. Näillä aloilla kokeilu- ja tutkimusvaihe on vielä kesken. Siksi on suositeltavaa edistää joidenkin Euroopan maiden pyrkimyksiä koota vankka tietämys- ja kokemuspohja, jonka avulla voidaan tehdä harkitumpia päätöksiä.

Eurooppalaisten muslimiyhteisöjen mukanaan tuomien ongelmien analysointi ei vahvista olettamusta, jonka mukaan islamia on mahdotonta sovittaa yhteen demokratian ja maallisen valtion kanssa. Muista uskontokunnista ajan myötä saatujen kokemusten perusteella **valtion ja uskonnon suhteita koskevassa eurooppalaisessa oikeusjärjestelmässä on jo tarvittavat välineet eurooppalaisten muslimiyhteisöjen esiin nostamien ongelmien käsittelemiseksi ja ratkaisemiseksi.**

Vaikka Euroopan muslimiyhteisöjen asettamiin haasteisiin voidaan vastata purkamatta eurooppalaisia oikeusjärjestelmiä, on niitä silti muutettava islamin vaatimusten paineessa. Mukauttaminen ei ole helppoa, koska se muuttaa uskonnollisille yhteisöille jo kauan sitten määrättyä oikeuksien ja velvollisuuksien tasapainoa, mutta se on silti toteutettavissa konkreettisen muutosprosessin rajoissa.

2. Organisaatiomuotojen ohella tärkeimmät ja kiireellisimmät kysymykset ovat koulutus ja henkinen johtajuus

Islamiin kuuluu suuri joukko erilaisia ajatussuuntia, ja jokaisella suuntauksella on omat painotuksensa. Nämä suuntaukset liittyvät islamin muinais- ja nykyhistoriasta alkunsa saaneisiin järjestöihin. Useimmiten tällaisten järjestöjen jäsenten aktiivisuuden ansiosta perustettiin joukko moskeijoita ja rukoushuoneita Eurooppaan.

Aiemmin tärkeän jumalanpalveluspaikkojen perustamisen ohella tämä **organisaatiokuva on nykyisin muuttumassa**: on perustettu jo monia muita eurooppalaiseen yhteiskuntaelämään räätälöityjä järjestöjä, jotka pystyvät toimimaan islamilaisista maista riippumattomasti etenkin rahoituslähteidensä osalta. Jotkin nuorisoliikkeet toimivat joustavasti, melkein pä tilannesidonnaisesti, ja niiden tavoitteita ovat ennen kaikkea mielekäs ja moraalinen toiminta.

Nykyään tarvitaan vielä toinenkin toimenpide, jotta islamin integroituminen Eurooppaan onnistuisi: muslimien olisi kyettävä perustamaan korkea-asteen oppilaitoksia. Syynä tähän on se, että **tulevaisuudessa suurin haaste on muodostaa sellainen henkinen eliitti, joka kykenee omaan itsenäiseen ja omintakeiseen henkiseen tuotantoon** sen kokemuksen perusteella, jota eurooppalaiset muslimit ovat saaneet vuorovaikutuksessa Euroopan yhteiskunnallisen todellisuuden sekä sen kulttuurisen ja filosofisen perustan kanssa.

Todennäköisesti islamin sopusointuiseen kehitykseen Euroopassa vaikuttaa vastaisuudessa vähemmän instituutioiden ja järjestöjen kehitys kuin dynaaminen älyllinen kehitys sekä sosiokulttuurinen tuotanto ja vuorovaikutus.

Euroopan muslimiyhteisöjen pitäisikin pystyä esittämään henkisiä ja ohjeellisia ajatusrakennelmia eurooppalaisesta näkökulmasta, jonka avulla voidaan käsitellä nykyaikaa ja ennen kaikkea islamilaisen ajattelun ajankohtaisia ongelmia. Tämä on nykyisin **keskeinen edellytys islamin julkisen näkyvyyden lisäämiselle**. Se on myös ainoa tapa vastata muslimien ja muiden ryhmien nykyisiin odotuksiin.

Tämän vaatimuksen täyttämiseen tarvitaan myös uusia johtajia, koska **nykyisin on pulaa Euroopan alueella koulutetuista johtajista**, ja todennäköisesti tilanne vain pahenee tulevaisuudessa.

Käytännössä vallalla on vastakkaisia suuntauksia: Euroopassa varttunut ja siellä koulutettu nuorempi sukupolvi ei välttämättä ota vähittäin vastuuta yhteisöstä. On monia syitä, joiden takia **maailmanlaajuisen islamin kehityssuunnilla on edelleen vaikutusta eurooppalaiseen islamiin, vaikka niitä veisivätkin eteenpäin syntyperäiset eurooppalaiset toimijat**. Tämä tilanne on selitettävissä sillä, että Eurooppaan tulee avioliiton kautta johtavissa islamilaisissa maissa koulutettuja muslimijohtajia. Kiinnitämme huomiota myös siihen, että islamilaisia tieteitä islamilaisissa maissa opiskelleet toisen sukupolven maahanmuuttajat, jotka eivät ole voineet suorittaa kyseisiä opintoja Euroopassa, palaavat takaisin. Heidänpäin ei ole aina helppo palatessaan mukauttaa islamilaista perintöään elinympäristöönsä. Siinä tapauksessa syntyperäiset eurooppalaiset eivät ainoastaan tuo islamia maahan vaan myös vievät sitä eteenpäin.

Näin ollen yksi tärkeimmistä painopisteistä tulevaisuudessa on korkeamman asteen oppilaitosten perustaminen Eurooppaan. Jos muslimit eivät onnistu tässä lyhyellä tai keskipitkällä aikavälillä, olisi järkevää pohtia kehitysstrategian edistämisen mahdollisuuksia.

Pitkällä aikavälillä asianmukainen koulutus muslimijohtajiston muodostamiseksi liittyy myös **terrorismin torjuntaan**. Asianmukaisen koulutuksen järjestäminen on ainoa keino levittää **vasta-argumentteja, jotka tarjoavat vaihtoehdon fundamentalistisille koulukunnille**, jotka ovat olleet hallitsevassa asemassa 1970-luvulta alkaen. Luonnollisesti tämä islamistisen terrorismin torjuntaan liittyvä erityisnäkökohta edellyttäisi myös jatkuvan huomion kiinnittämistä turvallisuuteen (purkamalla verkostoja ja ammattimaisuutta) ja sosioekonomiseen kehitykseen, jonka tavoitteena on vähentää suhteellista riistämistä. Tämä edellyttäisi myös, että (patriarkaliselle yhteiskunnalle ominaisten arvojen säilyttämiseen liittyvää) syvää miehistä identiteettikriisiä tarkasteltaisiin yhteisön itsesääntelyn parantamista silmällä pitäen.

Euroopassa on jo tehty muutamia aloitteita korkeakoulutusmahdollisuuksien lisäämisestä, mutta **pysyvää mallia** sellaisesta ohjelmasta, jota voitaisiin nykyään käyttää vertailukohtana, ei ole. Lähentymisen puolesta on tehtävä vielä huomattavasti työtä.

Todettakoon lopuksi, että aktiivinen muutostyö on saatava käyntiin. Tässä prosessissa on tärkeää

- **ottaa muslimien näkökulma huomioon kaikissa eurooppalaista identiteettiä koskevissa pohdintoissa** (ottamalla huomioon yhtä lailla nykytilanne kuin identiteetin juurettomuus menneisyudessa)
- **löytää tasapaino** kohtuu- ja innovaatioperiaatteiden välillä nyky-Euroopan islamin poliittisessa hallinnoinnissa (toisin sanoen **kohtuullisuus islaminuskon harjoittajia kohtaan suhteessa muiden uskontojen harjoittajiin**); yleiseen integrointitavoitteeseen on sisällytettävä muslimien integrointi eurooppalaiseen yhteiskuntaelämään sekä muiden kuin islaminuskoisten Euroopan kansalaisten valistaminen muslimien olosuhteista. Olisi kiinnitettävä entistä enemmän huomiota **kaikille Euroopan unionin kansalaisille tarkoitettuun kansalaisuutta ja demokratian arvoja** (joita usein pidetään itsestään selvinä) **koskevaan koulutukseen** sekä uskonnon asemaa yhteiskunnassa koskevaan monitieteiseen tutkimukseen
- **välttää eurooppalaista islamia koskevien kysymysten pelkistäminen tavanomaisiksi uskontojen välisen vuorovaikutuksen ja vuoropuhelun malleiksi**
- **välttää juuttumista sellaisiin institutionaalisiin malleihin, jotka vastaavat nykyisiin odotuksiin**, sillä nämä odotukset eivät kenties ole vielä vakiintuneet. Tässä tapauksessa on tiedostettava, että jotkut muslimijärjestöt pitävät itseään eurooppalaisten muslimien edustajina ja yrittävät, toisinaan epäasianmukaisesti, toimia heidän edustajinaan. Tässä

yhteydessä **on tärkeää selvittää suuren hiljaisen enemmistön odotukset**, sillä ne ovat toisinaan varsin kaukana heidän "edustajiensa" näkemyksistä

- **edistää erittäin varovasti ja harkiten suvaitsevaisen ja avoimen islamin kehitystä** ideoiden valmistelu- ja levittämistoimilla (käännökset ja viestintä)
- **edistää syvällisiä keskusteluja, joissa ei epäröidä tuoda esiin aiheita, jotka saattavat suututtaa ihmisiä.** Keskusteluja on käytävä avoimessa sananvapauden hengessä, ilman rajoituksia, keskinäisen kunnioituksen, vastavuoroisuuden sekä molemminpuolisen osallistumisen ilmapiirissä. Tarkoitus on mennä melko passiivista rinnakkaiseloa pidemmälle, jotta voidaan uudistaa ja kehittää kaupungeissa aktiivista kulttuurienvälistä toimintaa, joka nykyisin usein rajoittuu erilaisiin ilmaisu- ja kulttuurimuotoihin tai jopa kansanperinteeseen.

Ainoastaan katsomalla todellisuutta silmiin ja korostamalla myönteisiä prosesseja voidaan välttää kulttuurien yhteentörmäys, jolla ei ole mitään tekemistä kohtalon kanssa.

Synthèse

La réalité de l'islam européen est très diverse. Les différences sont liées aux aspects nationaux, culturels, religieux et linguistiques, qui **demeurent tout à fait influents**. D'une part, le cadre de référence ethnique reste très important, ou est en voie de le devenir. Les nombreuses différences entre les groupes de musulmans européens continuent de jouer un rôle au niveau des mosquées et des associations européennes. D'autre part, même les seconde et troisième générations de musulmans européens n'ont pas produit beaucoup de musulmans transnationaux.

De nos jours, les discussions portant sur l'islam européen peuvent, en fait, faire référence à des éléments très divers.

Dans le passé, un certain nombre de points de vue historiques communs étaient repris dans un contexte européen, en ce qui concerne la présence des musulmans. Tout d'abord, cette présence était une nouveauté inattendue. Plus tard, lorsque l'expérience coloniale a cessé de jouer un rôle et que la tendance à considérer la dimension musulmane uniquement comme un cadre générique de référence culturelle s'est avérée inappropriée, les perspectives européennes concernant cette présence musulmane ont évolué si bien que la dimension religieuse a été finalement prise en compte.

Les musulmans sont devenus de plus en plus visibles sur le continent, et ce phénomène a connu un rythme similaire dans toute l'Europe.

Certains problèmes communs ont été abordés et débattus par les musulmans. Soudainement, les problèmes en relation avec les musulmans sont passés des seules questions sociales et culturelles complexes au domaine des questions politiques et philosophiques. À l'échelle de l'Europe entière, les musulmans s'efforcent d'acquiescer un statut légal comparable à celui qui a été accordé à d'autres religions reconnues. Ce faisant, ils sont confrontés à de nombreuses attitudes hostiles, à un malaise, avant tout, qui s'exprime souvent sous la forme d'une crainte d'une radicalisation de l'islam européen.

En ce qui concerne la foi musulmane, contrairement à une hypothèse souvent émise à propos des musulmans, y compris par de nombreux membres de cette communauté, tous les musulmans ne pratiquent pas de la même façon l'islam et, de même, tous les musulmans n'en ont pas la même expérience personnelle. **Seulement un tiers environ des 15 millions de musulmans ont, pour ainsi dire, conféré un caractère plus actif à leur expérience personnelle de la foi islamique.** En l'état actuel des choses, rien ne nous permet de dire que cette proportion augmentera ou non. Il ne fait aucun doute que l'aspiration populaire à la religion islamique est demeurée forte, et s'est accrue considérablement au cours des trente dernières années, mais nul ne peut dire si cette tendance se poursuivra.

Il est également essentiel de reconnaître que la présence musulmane en Europe est un processus non homogène et inachevé. Il s'agit d'un processus évolutif, comme le sont tous les faits sociaux. L'organisation interne de l'islam européen n'est pas terminée; les leaders sont peu nombreux; la classe de dirigeants est en voie d'être constituée; les populations n'ont pas encore fini de prendre pleinement possession de (leurs droits dans) l'espace public européen, un grand nombre d'entre elles étant encore fragilisées par les difficultés et la précarité auxquelles elles doivent faire face pour intégrer le marché du travail.

Dans le présent rapport relatif à l'intégration de l'islam en Europe, deux dimensions différentes de l'islam ont été tout particulièrement examinées et mises en évidence. L'une d'elles est centrée sur les facettes diverses de l'intégration légale de l'islam dans les réalités nationales européennes. Un autre axe principal concerne les questions relatives à la direction interne des communautés musulmanes et à son rôle fondamental - et comment y parvenir par une éducation à long terme.

1. La question de l'intégration légale

L'islam connaît un processus de transformation en passant d'une religion d'immigrants à une religion intégrée de plein droit dans la réalité européenne. **Ce processus devrait s'accompagner, d'un point de vue légal, d'actions appropriées permettant aux communautés musulmanes de s'intégrer pleinement dans le modèle européen de relations entre États et religions.**

Bien qu'il n'existe pas de modèle unique de relations entre États et religions au sein de l'Union européenne, trois principes - la liberté de religion, l'autonomie des communautés religieuses et la coopération entre États et communautés religieuses - sont communs à tous les États membres et constituent l'axe principal de leurs actions. L'islam peut, par conséquent, trouver sa place dans les différents systèmes nationaux de relations entre États et religions, à condition de respecter ce noyau commun.

La création d'organisations musulmanes, opérant à l'échelle nationale, et en mesure de représenter les communautés musulmanes établies dans un État, constitue donc une condition préalable de ce processus d'intégration. Dans la plupart des pays européens, le statut légal des communautés religieuses est établi à l'échelle nationale, et, en l'absence d'organisations représentatives suffisantes, les communautés musulmanes seraient condamnées à rester en marge du système de relations entre États et groupes religieux. Tout en ayant conscience de cette urgence, il est, cependant, opportun d'agir avec pragmatisme et d'adapter toute stratégie à la situation de chacun des différents pays. Il peut être répondu au besoin d'établir des relations avec un homologue musulman national de différentes façons, sur la base des législations en vigueur dans chaque État.

Accorder un statut légal satisfaisant à l'islam dans les pays de l'UE, c'est apporter des solutions à un certain nombre de questions délicates posées par la présence musulmane en Europe, dont la plupart ne suscitent pas de difficultés nouvelles ou excessives au plan légal. Certains problèmes comme la construction de mosquées, une assistance religieuse dans les prisons, les hôpitaux et pendant le service militaire, peuvent être résolus en adoptant des règles bien établies qui s'appliquent déjà à d'autres communautés religieuses.

Dans d'autres cas (abattages rituels, congés religieux, sections distinctes dans les cimetières, fourniture de nourriture admise par la religion dans les cantines des écoles, les prisons, etc.), **il convient de prendre un peu plus de précautions: multiplier les dérogations à la législation générale est toujours délicat et nécessite une analyse attentive dans le cadre de laquelle l'intérêt général et les besoins particuliers doivent être équilibrés. Cependant, les États membres disposent déjà d'un certain nombre d'orientations découlant de l'expérience qu'ils ont acquise avec d'autres communautés dans ces domaines.**

À d'autres égards, l'obtention d'une égalité de traitement entre la communauté musulmane et les autres confessions caractérisées par une présence plus longue en Europe, prendra plus de temps. C'est le cas de l'enseignement de l'islam dans les écoles publiques, mais aussi de questions

relatives au statut de l'individu et à la législation applicable à la famille. Dans ces domaines, la phase d'expérimentation et de recherche n'est pas encore achevée. Il convient donc d'encourager les efforts déployés dans certains pays européens pour mettre en commun connaissances et expériences qui faciliteront l'adoption de décisions plus avisées.

L'analyse des problèmes posés par la présence de communautés musulmanes en Europe ne confirme pas l'hypothèse selon laquelle l'islam est incompatible avec la démocratie et un État laïc. Compte tenu de l'expérience acquise avec d'autres confessions, le **système légal de relations entre États et religions dispose déjà des instruments nécessaires pour traiter et résoudre les problèmes posés par la présence de communautés musulmanes en Europe.**

Le fait que les défis posés par la présence musulmane en Europe puissent être relevés sans porter atteinte aux systèmes légaux européens ne signifie pas que ces systèmes ne doivent pas évoluer sous la pression des exigences islamiques. Cette adaptation n'est pas une tâche aisée car elle modifie l'équilibre, établi de longue date, des droits et des privilèges accordés à différentes communautés religieuses, mais elle se limite finalement à une pure transformation physiologique.

2. Au-delà des formes d'organisation se pose la question cruciale et urgente de l'éducation et du leadership intellectuel

L'islam se caractérise par tout un ensemble de courants, qui ont chacun leur propre sensibilité. Ces courants sont associés à des organisations issues de l'histoire ancienne et moderne de l'islam. Le plus souvent, l'activité des membres de ces organisations a donné lieu à la mise en place d'une chaîne de mosquées et de salles de prières en Europe.

Si, autrefois, l'important était la création de lieux de culte, aujourd'hui, **la situation est en pleine évolution**: de nombreuses autres organisations ont déjà vu le jour, qui sont adaptées à l'environnement européen et capables de marquer leur indépendance à l'égard des pays musulmans, notamment pour leur financement. Certains mouvements de jeunes adoptent une approche plus souple, presque "à la carte", et ont pour objectif essentiel de promouvoir raison et morale.

Cependant, une intégration réussie de l'islam en Europe présuppose qu'un nouveau pas soit franchi, à savoir que les musulmans réussissent à créer des établissements d'enseignement supérieur. Pourquoi? Parce qu'il est probable que **le plus grand défi à relever dans le futur soit la constitution d'une élite intellectuelle, capable d'initier sa propre production intellectuelle, autonome et originale**, en s'appuyant sur l'expérience acquise par les musulmans européens en interaction avec la réalité des sociétés européennes et leurs fondements culturels et philosophiques.

Selon toute probabilité, le développement harmonieux de l'islam en Europe dépendra désormais moins de l'évolution institutionnelle ou organisationnelle que de la promotion d'un dynamisme intellectuel et de créations et interactions socio-culturelles.

En fait, les communautés musulmanes d'Europe devraient être en mesure d'exprimer leurs conceptions intellectuelles et normatives en adoptant une perspective européenne capable de faire face au temps présent, et surtout aux problèmes contemporains auxquels la pensée islamique est confrontée. Ceci est actuellement **une condition de base pour que la dimension de l'islam soit renforcée dans l'espace public**. C'est la seule manière de répondre aux attentes actuelles des musulmans et des non-musulmans.

Or, cette condition devrait être remplie par l'apparition de nouveaux leaders, dans la mesure où **il existe actuellement une pénurie de dirigeants expérimentés produits dans l'espace européen**, et cette situation devrait s'aggraver dans le futur.

En effet, des tendances contraires s'opposent: les jeunes générations qui ont grandi en Europe et qui y ont été éduquées n'assument pas nécessairement, et progressivement, la responsabilité de cette communauté. Pour plusieurs raisons, **l'islam européen continue d'être affecté par la dynamique de l'islam mondial, même s'il est porté par des acteurs nés sur le territoire européen**. Cette situation peut s'expliquer en partie par l'arrivée, par le mariage, de leaders musulmans formés dans des pays musulmans à l'avant-garde de l'islam. On peut également mentionner le retour de membres de la seconde génération d'immigrants, qui ont étudié les sciences islamiques dans des pays musulmans, ces études ne pouvant être réalisées nulle part en Europe. Ces derniers reviennent également avec un bagage islamique qui ne peut pas toujours s'adapter facilement au contexte dans lequel ils se trouvent. Dans ce cas, l'islam mondial est non seulement importé, mais il est également porté par des acteurs nés sur le territoire européen.

En conséquence, l'une des priorités essentielles futures est la création d'instituts supérieurs de formation et d'enseignement en Europe. Si les musulmans ne parviennent pas à réaliser cet objectif à court ou à moyen terme, il conviendrait d'examiner les possibilités de promouvoir une stratégie de développement.

À long terme, la question d'études appropriées, permettant la constitution d'un leadership musulman, est également liée à **celle de la lutte contre le terrorisme**. La mise en place d'un système d'éducation approprié est le seul moyen de diffuser **des contre-arguments proposant des alternatives aux écoles littéralistes** qui ont prédominé pendant les années 1970. Naturellement, cet aspect particulier de la lutte contre le terrorisme islamique exigerait également que l'accent soit mis en permanence sur les questions de sécurité (par le démantèlement des réseaux et la suppression des sources de professionnalisation), ainsi que sur la promotion socio-économique afin de réduire le niveau de pauvreté relative. Il nécessiterait également une étude de la crise profonde d'identité masculine (liée au désir de préserver les valeurs qui sont emblématiques de la société patriarcale), l'objectif étant de parvenir à une meilleure autoréglementation de la communauté.

Il existe déjà en Europe un certain nombre d'initiatives visant à offrir la possibilité d'une éducation supérieure, mais il n'existe **aucun modèle stable** pour le type de programme qui pourrait servir de référence actuellement. De grands efforts de convergence restent à faire.

En conclusion, une dynamique de changement doit être promue. À cet égard, il importe:

- **de prendre en considération la dimension musulmane dans toute réflexion sur une identité européenne** (tant du point de vue de la situation actuelle que du point de vue de l'enracinement de l'identité dans le passé).
- **de trouver un équilibre** entre les principes d'équité et d'innovation dans la gestion politique de la réalité de l'islam européen (en d'autres termes, **équité entre les croyants de foi musulmane et les fidèles d'autres religions**); le désir d'intégration en général doit comprendre l'intégration des musulmans dans l'espace européen, mais également l'éducation des citoyens européens non-musulmans sur la réalité musulmane. **L'éducation de tous les citoyens de l'Union européenne** devrait mettre l'accent sur la **citoyenneté et sur les fondements démocratiques** (qui sont souvent considérés comme

acquis); par ailleurs, une étude pluridisciplinaire devrait porter sur la place de la dimension religieuse dans l'espace public.

- **d'éviter de réduire les questions concernant l'islam européen à des schémas de rencontre et de dialogue entre religions.**
- **d'éviter de s'enliser dans des situations qui, au niveau institutionnel, répondent à des attentes actuelles** qui ne sont peut-être pas encore définitives. À cet égard, nous devons prendre conscience que certaines organisations musulmanes se considèrent comme les représentants des musulmans européens et tentent de leur servir, parfois de manière inappropriée, de porte-parole. Dans ce contexte, **il est important d'identifier les attentes de la grande majorité silencieuse**, celles-ci étant parfois très éloignées des préoccupations de leurs "représentants".
- **de promouvoir, avec beaucoup de précautions et de prudence, le développement d'un islam tolérant et ouvert** par des activités d'élaboration et de diffusion d'idées (traductions et communication).
- **d'encourager des débats approfondis qui n'hésitent pas à aborder des thèmes susceptibles d'irriter.** Ces débats doivent être conduits dans un esprit d'ouverture et de liberté d'expression, sans limites, dans un climat de respect mutuel et de réciprocité, ainsi que de "co-inclusion réciproque". L'objectif est de dépasser le cadre d'une cohabitation relativement passive pour réinventer et rendre opérationnelle la promotion de l'interculturalisme dans la cité, qui se limite actuellement souvent à des formes expressives et culturelles, voire folkloriques.

Ce n'est qu'en faisant face à la réalité et en mettant en évidence les évolutions positives que le choc des civilisations, qui n'a rien à voir avec le destin, peut être évité.

Összefoglalás

Az európai iszlám valósága igen sokszínű. A különbségek nemzeti, kulturális és nyelvi tényezőkhez köthetők, és **határozottan fontosak maradnak**. Egyrészt az etnikai referenciakeret igen jelentős vagy egyre inkább azzá válik. Az európai muszlim csoportok közötti számos különbség továbbra is jelentőséggel bír, az európai mecsetek és szövetségek szintjén is. Másrészt még a második és harmadik generációs európai muszlimok között sincsenek sokan, akik „nemzetközivé” váltak.

Napjainkban az európai iszlámmal kapcsolatos viták igencsak különböző elemekhez kapcsolódhatnak.

Korábban létezett néhány közös történelmi nézőpont, amelyekre az európai összefüggésben a muszlimok jelentését illetően támaszkodtak. Ez a jelenlét először váratlan újdonságként hatott. Később, miután fokozatosan kibontakozott a kolóniákkal kapcsolatos tapasztalat, és miután nem bizonyult megfelelőnek, hogy a muszlim dimenziót csupán egy általános kulturális referenciakeretként fogják fel, e muszlim jelenléttel szemben megváltoztak az európai nézőpontok, így végül a vallási dimenzió került előtérbe.

A muszlimok mindinkább láthatóvá váltak a kontinensen, és ez a jelenség szerte Európában igen hasonló ritmusban zajlott.

A muszlimok közös problémákat azonosítottak és vitattak meg. A muszlimokkal kapcsolatos problémák a kizárólag társadalmi és kulturális kérdéskörből egy csapásra a politikai és filozófiai kérdéskörbe helyeződtek át. Általános európai szinten a muszlimok célja az, hogy a többi elismert vallásnak biztosíthatóhoz hasonló jogállást szerezzenek. Ebben a törekvésükben meglehetősen sok barátságtalan reakcióval kell szembenézniük. Ehhez gyakran aggodalom is járul, amely az európai iszlám radikalizálódásától való félelemben nyilvánul meg.

A hit szintjén – szemben sokak feltételezésével a muszlimokkal kapcsolatban, ideértve számos muszlimot is – nem minden muszlim gyakorolja az iszlámot ugyanolyan módon, és ezzel kapcsolatban nem minden muszlim rendelkezik ugyanazzal a szubjektív tapasztalattal. **A 15 millió muszlimnak saját elmondása szerint csak megközelítőleg harmada gyakorolja aktívan az iszlám hitet.** A dolgok jelenlegi állása szerint semmire nem alapozhatjuk azt a kijelentést, hogy ez az arány megnő vagy nem nő meg. Bizonyos, hogy az iszlám vallás népszerűsége továbbra is erős, sőt, az utóbbi harminc évben erősebbé vált, az viszont egyáltalán nem jelenthető ki kétségkívül, hogy ez a tendencia folytatódni fog.

Szintén fontos elismerni, hogy az európai muszlim jelenlét nem egyenletes és befejezetlen folyamat. Valamennyi társadalmi ténytet tekintve még lezáratlan folyamat. Az európai iszlám belső kifejeződése még nem fejeződött be, kevés a vezető, a vezető réteg még csak kialakulóban van, a népesség pedig azzal van elfoglalva, hogy birtokba vegyék az európai színteret és ott jogaikat érvényesítsék, miközben a munkaerőpiacra való bejutásukkal kapcsolatos nehézségek és bizonytalanságok miatt sokan kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek.

Ez a jelentés, amely az iszlám európai integrációjáról szól, egyebek mellett különösen a muszlim jelenlét két különböző dimenzióját veszi figyelembe és emeli ki. Az egyik az iszlám jogi integrációjának különféle aspektusaival foglalkozik az európai nemzeti valóságokon belül. A másik kérdéseket vet fel a muszlim közösségek belső vezetésével és annak alapvető

szerepével kapcsolatban, illetve arra vonatkozóan, hogyan valósítható ez meg a hosszú távú oktatás révén.

1. A jogi integráció kérdése

Az iszlám átalakuláson megy keresztül, amelyben a bevándorlók vallása egy olyan vallássá válik, amely az európai valóság teljes jogú részét alkotja. **Ezt a folyamatot – jogi értelemben – megfelelő cselekvéseknek kell kísérniük, amelyek lehetővé teszik a muszlim közösségek számára, hogy teljes mértékben integrálódhassanak az állam és a vallások közötti kapcsolatok európai modelljébe.**

Bár az Európai Unióban nem létezik egységes modell az állam és a vallások közötti kapcsolat tekintetében, három közös elv – a vallásszabadság, a vallási közösségek függetlensége, valamint az állam és a vallási közösségek közötti együttműködés – valamennyi tagállamnál megjelenik, és központi helyet foglal el. Így az iszlám megtalálhatja saját helyét az állam és a vallás között meglévő különböző nemzeti kapcsolati rendszerekben, feltéve, hogy tiszteletben tartja az említett közös elveket.

E folyamat előfeltétele, hogy az egyes államokban megtelepedett muszlim közösségek képviselői érdekében nemzeti szinten működő muszlim szervezeteket hozzanak létre. A legtöbb európai országban a vallási közösségekre vonatkozó jogi szabályozást nemzeti szinten dolgozzák ki, és a muszlim közösségek – kellőképpen reprezentatív szervezetek hiányában – arra lennének kárhóztatva, hogy az állam és a vallási csoportok közötti kapcsolati rendszer peremén maradjanak. E szükségszerűséget szem előtt tartva azonban tanácsos az előrehaladást gyakorlatiasan, a stratégiákat az egyes országokban jellemző helyzethez igazítva folytatni. A hasonló muszlim közösségekkel való kapcsolat iránti igényre sokféleképpen lehet megoldást találni, az egyes államokban alkalmazott jogszabályokat véve alapul.

Az EU országaiban az iszlám biztos jogállásának megteremtése az európai muszlim jelenlét által felvetett számos kényes kérdés kezelését jelenti. Ezek közül több nem jelent új vagy különösen bonyolult jogi problémát. Az olyan kérdések, mint a mecsetek építése, vallási segítség a börtönökben, kórházakban vagy a katonai szolgálatban, más vallási közösségek tekintetében már alkalmazott, egyértelműen kijelölt szabályokkal megoldhatók.

Néhány más esetben (állatok rituális leölése, vallási ünnepek, temetőkhöz elkülönített részek rendelkezésre állása, a vallás által megengedett ételek biztosítása iskolák, börtönök étkezdéiben stb.) **kicsit több óvatosságra van szükség: a kivételek körének bővítése az általános jogi szabályozáson belül mindig kényes kérdés és gondos elemzést kíván, amelyben a közérdeket és a különleges igényeket kell egyensúlyba hozni. Mindazonáltal az EU tagállamaiban rendelkezésre állnak iránymutatások, amelyek a más vallási közösségekkel, azonos kérdésekben szerzett tapasztalataikon alapulnak.**

Vannak más területek, ahol több időnek kell eltelnie addig, amíg a muszlim közösség azonos szintet ér el az Európában hosszabb ideje jelen lévő más vallásokkal. Ilyen példa az iszlám tanítása az állami iskolákban, vagy a személyes jogállással és a családjoggal kapcsolatos kérdések. Ezeken a területeken a kísérleti és kutatási szakasz még nem fejeződött be. Ezért tanácsos ösztönözni azokat az erőfeszítéseket, amelyeket néhány európai országban tesznek annak érdekében, hogy megfontoltabb döntések meghozatalát elősegítő tudást és tapasztalatot gyűjtsenek össze.

A muszlim közösségek európai jelenléte által felvetett problémák elemzése nem erősíti meg azt a feltételezést, hogy az iszlám összeegyeztethetetlen a demokráciával és a világi állammal. A más vallásokkal kapcsolatban kialakult tapasztalatok alapján elmondható, hogy **Európában az állam és a vallás közötti jogi kapcsolatrendszerben már rendelkezésre állnak a szükséges eszközök ahhoz, hogy az európai muszlim közösségek jelenléte kapcsán felmerült problémákat kezeljék, és azokra megoldást találjanak.**

Bár az európai muszlim jelenlétből fakadó kihívások az európai jogi rendszerek megbontása nélkül is kezelhetők, ez nem jelenti azt, hogy ezek a rendszerek nem fognak mindenképpen változni az iszlám felől érkező igények nyomására. A kiigazítás nem könnyű feladat, mivel a különböző vallási közösségekre ruházott jogok és kiváltságok régóta fennálló egyensúlyát változtatja meg, ugyanakkor feltétlenül egy pszichológiai átalakulási folyamat határain belül marad.

2. A szervezeti formákon túl, az oktatás és a szellemi vezetői szerep komoly és sürgető kérdése

Az iszlám valláson belül számos eszmei áramlat létezik, és mindegyiknek megvan a saját jelentősége. Ezek az áramlatok olyan szervezetekhez kapcsolódnak, amelyek az iszlám ősi és modern történelme során keletkeztek. Legtöbbször az ilyen szervezetekhez tartozó tagok tevékenységének köszönhető egy sor európai mecset és imaszoba létrejött.

Míg a múltban az imahelyek létrehozásának tulajdonítottak jelentőséget, ez a **szervezeti kép ma már változóban van**: számos más szervezet alakult, amelyek az európai térhez igazodnak, és képesek függetlenséget tanúsítani a muszlim országoktól, különösen a pénzügyi forrásaikat illetően. Néhány ifjúsági mozgalom rugalmas, szinte „*a la carte*” formát vesz fel, és legfőbb célja, hogy jelentőséggel teli és erkölcsös példákat teremtsen.

De még egy lépést kell tenni ahhoz, hogy az iszlám európai integrációja sikerrel járjon: a muszlimoknak felsőoktatási intézményeket kell létrehozniuk. Miért? Azért, mert a **jövőben a legnagyobb kihívás várhatóan az intellektuális elit megalkotása lesz, amely képes a saját autonóm, eredeti intellektuális terméke létrehozására**, az európai muszlimok tapasztalatára építve, párbeszédet folytatva az európai társadalmak valóságával, valamint azok kulturális és filozófiai alapjaival.

Valószínű, hogy Európában az iszlám harmonikus fejlődése mostantól nem annyira az intézményi vagy szervezeti fejlődéstől fog függeni, sokkal inkább az intellektuális dinamizmus alakulásától, a társadalmi-kulturális elképzelésektől és interakcióktól.

Az európai muszlim közösségeknek képesnek kell lenniük intellektuális és normatív érvelések kifejezésére, olyan európai nézőpontból, amely képes a korunk, és mindenekfelett az iszlám gondolkodás előtt álló jelenkori problémák kezelésére. Ez manapság **alapkövetelmény ahhoz, hogy az iszlám elismertebbé váljon a nyilvános térben**. Szintén ez az egyetlen módja annak, hogy a muszlimok és a nem muszlimok mai elvárásai teljesüljenek.

Ezt a követelményt új vezetők megjelenésével kell teljesíteni, mivel **ma kevés képzett vezető kerül ki az európai térből**, és ez a helyzet várhatóan rosszabbodni fog.

Alapjában véve egymással szemben álló tendenciák működnek: az Európában felnőtt és iskolázott fiatalabb generációk nem feltétlenül és csak fokozatosan vállalnak felelősséget a közösségért. Számos okból kifolyólag **az európai iszlámra továbbra is hatással van az iszlám világ**

dinamizmusa, még ha azt az európai területen született szereplők viszik is tovább. E helyzet megvilágítására megemlíthetjük a vezető iszlám országokban képzett muszlim vezetők – házasságon keresztül történő – érkezését. Említést érdemel továbbá azon második generációs bevándorlók visszatérését, akik muszlim országokban iszlám tudományokat tanultak, mivel Európában nem volt olyan hely, ahol ilyen tanulmányokat folytathattak volna. Ők is gyakran olyan iszlám „csomaggal” térnek vissza, amely nem alkalmazható könnyen arra a környezetre, amelybe kerülnek. Ebben az esetben az iszlám világot nem csupán importálják, hanem tovább is viszik olyan szereplők, akik európai területen születtek.

A jövőben tehát az egyik legfőbb prioritás a felsőoktatási intézmények létrehozása Európában. Ha rövid vagy középtávon a muszlimok nem járnak sikerrel e téren, hasznos lehet mérlegelni egy fejlesztési stratégia támogatásának lehetőségeit.

Hosszú távon szintén a terrorizmus elleni küzdelem kérdéséhez kapcsolódik a muszlim vezetés kialakulásához vezető megfelelő ösztöndíj kérdése. A megfelelő oktatás létrehozása az egyetlen eszköz ahhoz, hogy terjesszék azokat az **ellenérveket**, amelyek az 1970-es évektől domináns szerepet betöltő **literalista iskolákkal szemben alternatívákat kínálnak**. Természetesen az iszlám terrorizmus elleni küzdelem e különös aspektusa szintén megkívánná, hogy továbbra is előtérbe helyezték a biztonságot (a hivatásossá válás hálózatainak és forrásainak lerombolásával), illetve a társadalmi-gazdasági támogatást, amelynek célja a viszonylagos nélkülözés szintjének csökkentése. Megkívánná továbbá, hogy figyelembe vegyék a férfi identitás mély válságát (amely a patriarchális társadalom emblematikus értékeinek megőrzése iráni vágyhoz kapcsolódik), szem előtt tartva a közösségen belüli hatékonyabb önszabályozás előmozdítását.

Számos kezdeményezés létezik már Európában arra vonatkozóan, hogy lehetőségeket biztosítsanak a felsőoktatáshoz, mindazonáltal **nincsen stabil modell** azon programfajtaéhoz, amely ma hivatkozási pont lehetne. Számottevő munka van még hátra a konvergencia megvalósításához.

Végezetül, lendületet kell adni a változásnak. Ebben a folyamatban fontos, hogy:

- **figyelembe vegyék a muszlim dimenziót az európai identitásra vonatkozó minden észrevételben** (legalább annyira a jelenlegi helyzet tekintetében, mint amennyire a múltban gyökerező identitásuk kérdése tekintetében).
- **egyensúlyt találjanak** a méltányosság és az innováció elvei között az európai iszlám politikai kezelésében (**méltányosság a muszlim hívők tekintetében, a más vallásokhoz tartozó hívőkkel összefüggésben**); az integráció iránti váagnak általában véve magában kell foglalnia a muszlimok integrációját az európai térbe, valamint a nem muszlim európai polgárok oktatását a muszlim valóságra vonatkozóan. **Az Európai Unió valamennyi polgára tekintetében** hangsúlyosnak kell lennie a (gyakran magától értetődőnek tekintett) **állampolgársággal és a demokratikus alapokkal kapcsolatos oktatásnak**, valamint a vallási dimenzió által a nyilvános térben betöltött helyre vonatkozó, több tudományterületet felölelő kutatásoknak;
- **ne csökkenjen az európai iszlámmal kapcsolatos kérdések száma, amelyek célja, hogy tapasztalatot szerezzenek a vallások találkozásairól és a közöttük lévő párbeszédről;**
- **elkerüljék az olyan helyzetek állandósulását, amelyek – intézményi szinten – a jelenlegi elvárásokra reagálnak**, amely elvárások talán még nem szilárdultak meg. E tekintetben tudatában kell lennünk annak, hogy egyes muszlim szervezetek az európai muszlimok képviselőinek tekintik magukat, és megpróbálnak – időnként nem megfelelő módon – szószólóikká válni. Ebben az összefüggésben **fontos megtudni, hogy a csendes**

többségnek milyen elvárásai vannak, mivel ezek időnként meglehetősen távol állnak a „képviselőik” félelmeitől;

- **nagy gonddal és körültekintéssel támogassák a toleráns és nyitott iszlám kialakulását**, eszmék kidolgozására és terjesztésére irányuló tevékenységek révén (fordítások és kommunikáció);
- **támogassák a mélyreható vitákat, amelyek nem félnek az emberekből esetleg dühöt kiváltó témákat felhozni.** Ezeket a vitákat a nyitottság és a szólás szabadsága szellemében kell lefolytatni, korlátok nélkül, egy olyan légkörben, ahol a kölcsönös tisztelet, a viszonyosság és egymás kölcsönös elfogadása érvényesül. Ez annak a kérdése, hogy továbblépünk-e a viszonylagosan passzív egymás mellett éléstől annak érdekében, hogy új értelmet adjunk a városi multikulturális közegnek, és tevékenyen újjáélesszük e közeg támogatását, amely ma gyakran csak bizonyos kifejezési és, kulturális formákra vagy folklór elemekre korlátozódik.

Csak úgy kerülhető el a civilizációk összeütközése, amelynek semmi köze a végzethez, ha szembenézünk a realitásokkal és hangsúlyozzuk a pozitív folyamatokat.

Sintesi

La realtà dell'Islam europeo è estremamente varia. Le differenze, che si riferiscono a fattori nazionali, culturali, religiosi e linguistici, rimangono **indiscutibilmente importanti**. Da un lato, la struttura etnica di riferimento rimane significativa o lo sta diventando e le molteplici distinzioni tra gruppi di musulmani europei continuano ad avere importanza anche a livello di moschee e di associazioni presenti in Europa. Dall'altro, anche la seconda e terza generazione di musulmani in Europa non hanno dato origine a molti musulmani transnazionali.

Oggi le discussioni sull'Islam europeo possono effettivamente riguardare elementi molto diversi.

In passato si potevano contare un certo numero di posizioni storiche comunemente adottate in un contesto europeo riguardo alla presenza dei musulmani. Inizialmente questa presenza rappresentava una novità inaspettata. Successivamente, dopo gli ulteriori sviluppi dell'esperienza coloniale e dopo che la tendenza a percepire la dimensione musulmana solo come una struttura culturale generica di riferimento si è dimostrata inadeguata, le prospettive europee nei confronti della presenza musulmana sono cambiate e la dimensione religiosa è stata finalmente presa in considerazione.

La presenza musulmana è diventata sempre più visibile nel continente e questo fenomeno ha avuto un ritmo abbastanza simile in Europa.

Alcuni problemi comuni sono stati affrontati e discussi dai musulmani stessi. Tutto a un tratto, i problemi relativi ai musulmani si sono spostati dal solo complesso delle questioni sociali e culturali all'ambito delle questioni politiche e filosofiche. In una scala europea globale, i musulmani aspirano ad ottenere uno status giuridico paragonabile a quello concesso ad altre religioni riconosciute. In molti casi si trovano di fronte ad atteggiamenti ostili. Innanzitutto devono affrontare una sorta di disagio che spesso si esprime in termini di paura per la radicalizzazione dell'Islam europeo.

A livello di fede, contrariamente a quanto molti pensano riguardo ai musulmani, inclusi molti musulmani riguardo a se stessi, non tutti i musulmani praticano l'islamismo allo stesso modo e non tutti i musulmani ne hanno la stessa esperienza soggettiva. **Solo circa un terzo di 15 milioni di musulmani hanno, per così dire, reso attiva la propria appartenenza alla fede islamica.** Nella situazione attuale non vi sono elementi che ci consentono di affermare se questa porzione è destinata ad aumentare oppure no. Il desiderio popolare di una religione islamica è senza dubbio ancora forte e negli ultimi trent'anni si è sicuramente rafforzato, ma non è affatto sicuro che ciò debba continuare.

È altresì importante riconoscere che la presenza musulmana in Europa è un processo disomogeneo e non concluso. Come tutti i processi sociali, si tratta di un processo continuo. La strutturazione interna dell'Islam europeo non è terminata, i leader non sono frequenti, la classe dirigente è in via di formazione, le popolazioni sono ancora nella fase di prendere possesso dei propri diritti nello spazio pubblico europeo, molte popolazioni sono ancora indebolite dalla difficoltà e dalla precarietà del loro ingresso nel mercato del lavoro.

Tra i diversi aspetti che caratterizzano la presenza musulmana in Europa, due aspetti sono stati presi in considerazione ed enfatizzati in modo particolare nella presente relazione riguardo all'integrazione dell'Islam in Europa. Uno di questi riguarda i diversi aspetti dell'integrazione

giuridica dell'Islam nelle realtà nazionali europee. L'altro invece riguarda le questioni relative a una leadership interna delle comunità musulmane e il suo ruolo fondamentale e come tale ruolo debba essere attuato mediante un'educazione a lungo termine.

1. La questione dell'integrazione giuridica

L'Islam sta subendo un processo di trasformazione da religione di immigrati a religione facente parte a pieno titolo della realtà europea. **Questo processo dovrebbe essere accompagnato, in termini giuridici, da azioni appropriate che consentano alle comunità musulmane di integrarsi completamente nel modello europeo di relazioni tra Stati e religioni.**

Sebbene non vi sia un unico modello di relazioni tra Stati e religioni all'interno dell'Unione europea, tre principi comuni, ovvero libertà religiosa, autonomia delle comunità religiose e cooperazione tra Stato e comunità religiose, ricorrono in tutti gli Stati membri e costituiscono il fulcro attorno al quale si muovono. L'Islam può quindi trovare il proprio posto all'interno dei diversi sistemi nazionali di relazioni tra Stati e religione a patto che ne rispetti il fondamento comune.

L'istituzione di organizzazioni musulmane operanti a livello nazionale in grado di rappresentare le comunità musulmane presenti in uno Stato è una condizione preliminare per l'attuazione di tale processo. Nella maggior parte dei paesi europei, le disposizioni legali delle comunità religiose vengono stabilite a livello nazionale. In mancanza di organizzazioni sufficientemente rappresentative, le comunità musulmane rischiano di rimanere al margine del sistema di relazioni tra Stati e gruppi religiosi. Pur tenendo conto di questa necessità, è tuttavia consigliabile agire in modo pragmatico e adattare le strategie alla situazione di ogni singolo paese. La necessità di relazionarsi con una controparte musulmana a livello nazionale può essere affrontata in vari modi sulla base delle leggi vigenti nei singoli Stati.

Assegnare all'Islam un solido status giuridico nei paesi dell'UE significa affrontare un certo numero di questioni delicate derivanti dalla presenza musulmana in Europa. Molte di queste questioni non comportano problemi giuridici nuovi o particolarmente complessi. Questioni quali la costruzione di moschee, l'assistenza religiosa nelle prigioni, negli ospedali e nel servizio militare possono essere risolte applicando norme ben consolidate che sono già previste per le altre comunità religiose.

In alcuni casi tuttavia, ad esempio nel caso della macellazione rituale, delle festività religiose, della disponibilità di aree separate nei cimiteri, della fornitura di alimenti consentiti dalla religione nelle mense scolastiche, delle prigioni e così via, **è necessaria un po' di cautela. L'ampliamento delle eccezioni ad una legge di carattere generale è sempre una questione delicata e richiede un'attenta analisi per creare un equilibrio tra gli interessi generali e le esigenze particolari. Gli Stati membri dell'UE, tuttavia, non sono privi di orientamenti derivanti dalle loro esperienze con altre comunità religiose in merito alle stesse questioni.**

Vi sono altri ambiti in cui il completo uguagliamento della comunità musulmana con le altre religioni caratterizzate da una presenza più lunga in Europa richiederà più tempo. L'insegnamento della religione islamica nelle scuole statali ne è un esempio, come lo sono anche le questioni relative allo status personale e al diritto di famiglia. In questi settori la fase di sperimentazione e di ricerca non è ancora terminata. È pertanto consigliabile incoraggiare i tentativi che sono in corso in alcuni paesi europei per avere un insieme di conoscenze e di esperienze che possa facilitare l'adozione di decisioni più ponderate.

L'analisi dei problemi derivanti dalla presenza di comunità musulmane in Europa non conferma l'ipotesi che l'Islam sia incompatibile con la democrazia e con lo Stato laico. Sulla base dell'esperienza maturata con altre religioni, **il sistema giuridico europeo di relazioni tra Stati e religioni dispone già degli strumenti necessari per affrontare e risolvere i problemi derivanti dalla presenza di comunità musulmane in Europa.**

Il fatto che le sfide imposte dalla presenza musulmana in Europa possano essere affrontate senza distruggere i sistemi giuridici europei non significa che questi sistemi non possano essere sottoposti a modifiche sotto la pressione delle richieste islamiche. L'adeguamento non è un compito facile poiché altera un equilibrio, esistente da molto tempo, di diritti e privilegi assegnati alle diverse comunità religiose, ma rimane assolutamente entro i limiti di un processo di trasformazione fisiologico.

2. Oltre le forme di organizzazione. La questione più importante e urgente dell'educazione e della leadership intellettuale

Esiste un'intera gamma di correnti di pensiero all'interno dell'Islam, ciascuna caratterizzata da una propria sensibilità. Queste correnti sono associate alle organizzazioni nate dalla storia antica e moderna dell'Islam. Nella maggior parte dei casi, l'attività dei membri di tali organizzazioni ha dato origine alla creazione di una serie di moschee e di sale di preghiera in Europa.

Pur restando l'importanza di creare luoghi di culto in passato, questo **quadro organizzativo sta oggi cambiando**. Molte altre organizzazioni sono state create, adattate allo spazio europeo e capaci di mostrare indipendenza dai paesi musulmani, soprattutto per quanto riguarda la fonte dei finanziamenti. Alcuni movimenti giovanili hanno un aspetto duttile, quasi variabile a seconda dei casi, e hanno come obiettivo principale la creazione di ciò che morale e significativo.

Ancora oggi, tuttavia, rimane un passo da effettuare per rendere effettiva l'integrazione dell'Islam in Europa. I musulmani devono essere in grado di creare istituzioni superiori per l'educazione poiché è probabile che la **sfida principale del futuro sarà la creazione di una élite intellettuale capace di una produzione intellettuale originale e autonoma** da costruire sull'esperienza dei musulmani europei a confronto con la realtà delle società europee e con i loro fondamenti filosofici e culturali.

È probabile che lo sviluppo armonico dell'Islam in Europa dipenderà, d'ora in poi, meno dallo sviluppo istituzionale e organizzativo e più dallo sviluppo del dinamismo intellettuale e dalle creazioni e interazioni socio-culturali.

Le comunità musulmane in Europa dovrebbero infatti essere in grado di esprimere elaborazioni intellettuali e normative, di adottare una prospettiva europea per affrontare la contemporaneità e, soprattutto, i problemi contemporanei affrontati dal pensiero islamico. Questo è oggi un **requisito fondamentale per l'Islam per acquisire un profilo più alto nei posti pubblici**. È altresì l'unico modo per soddisfare le aspettative attuali sia dei musulmani sia dei non musulmani.

Questo requisito deve essere soddisfatto attraverso la comparsa di nuovi leader, dato che **attualmente si rileva una carenza di leader formati in uno spazio europeo** e questa situazione potrebbe peggiorare in futuro.

In realtà si osservano tendenze contrastanti. Le generazioni più giovani cresciute ed educate in Europa non necessariamente assumono responsabilità nei confronti della comunità e non necessariamente lo fanno in modo graduale. Per vari motivi, **l'Islam europeo continua ad essere**

influenzato da dinamiche che esistono in termini di mondo islamico, anche se sono portate avanti da attori nati in territorio europeo. Per spiegare questa situazione possiamo ricordare l'arrivo, attraverso il matrimonio, di leader musulmani formati in paesi musulmani all'avanguardia nel mondo islamico. Si sottolinea inoltre il ritorno di membri della seconda generazione di immigrati che hanno studiato scienze islamiche in paesi musulmani poiché non vi è la possibilità di seguire tali studi in Europa. Anch'essi ritornano con un background islamico che non sempre si adatta facilmente al contesto in cui si trovano. In questo caso, il mondo islamico non solo viene importato, ma viene portato avanti da attori nati in territorio europeo.

Una delle maggiori priorità in futuro è pertanto la creazione di istituzioni di educazione e formazione superiore in Europa. Se i musulmani non riusciranno a fare ciò entro il breve o medio termine, sarà utile considerare alcune possibilità di promozione di una strategia di sviluppo.

Nel lungo termine, la questione di borse di studio appropriate che portino alla formazione di una leadership musulmana è anche legata alla **questione della lotta al terrorismo.** L'istituzione di un'educazione adeguata è l'unico metodo in grado di diffondere **controargomentazioni che possano fornire alternative alle scuole letteraliste** che hanno dominato la scena fin dagli anni settanta. Questo particolare aspetto della lotta al terrorismo islamico richiederebbe ovviamente anche una continua attenzione alla sicurezza (attraverso lo smantellamento di reti e fonti di professionalizzazione) e la promozione socioeconomica il cui obiettivo è la riduzione del livello di relativa deprivazione. Richiederebbe inoltre la considerazione di una profonda crisi dell'identità maschile in relazione al desiderio di conservare i valori emblematici della società patriarcale e un'attenzione alla promozione di una migliore auto-regolamentazione nella comunità.

Esiste già un certo numero di iniziative in Europa per quanto riguarda l'offerta di opportunità di educazione superiore, ma **non esiste un modello stabile** per il tipo di programma che potrebbe costituire un punto di riferimento in questo momento. Per quanto riguarda la convergenza rimane ancora molto lavoro da fare.

In conclusione, occorre mettere in azione una dinamica di cambiamento. In questo processo è importante:

- **Prendere in considerazione la dimensione musulmana in qualsiasi riflessione sull'identità europea** (sia riguardo all'attuale stato delle cose sia riguardo alla questione della radicalizzazione dell'identità in passato).
- **Trovare un equilibrio** tra i principi di equità e innovazione nella gestione politica della realtà dell'Islam europeo (ovvero **equità rispetto ai fedeli musulmani in relazione ai fedeli di altre religioni**); il desiderio di integrazione in generale deve coinvolgere l'integrazione dei musulmani nello spazio europeo e anche l'educazione dei cittadini non musulmani riguardo alla realtà musulmana. **A tutti i cittadini dell'Unione europea** dovrebbe essere chiara l'importanza dell'**educazione alla cittadinanza e ai fondamenti democratici** (spesso dati per scontati) e per tutti dovrebbe valere un'indagine multidisciplinare riguardante il luogo della dimensione religiosa nello spazio pubblico.
- **Evitare di ridurre le questioni sul nascente Islam europeo a modelli scontati di incontro e dialogo tra le religioni.**
- **Evitare di rimanere intrappolati in situazioni che sono, a livello istituzionale, risposte alle aspettative attuali,** ma che potrebbero non essersi ancora stabilizzate. In questo caso occorre essere consapevoli del fatto che alcune organizzazioni musulmane si considerano rappresentanti dei musulmani europei e cercano di agire, talvolta impropriamente, in qualità

di portavoce. In questo contesto è **importante capire quali sono le aspettative della grande maggioranza silenziosa**, poiché talvolta questa maggioranza è molto lontana dalle preoccupazioni dei loro presunti rappresentanti.

- **Promuovere con grande cautela e prudenza lo sviluppo di un Islam aperto e tollerante** mediante attività di elaborazione e diffusione delle idee (traduzioni e comunicazione).
- **Promuovere dibattiti approfonditi che non esitino a sollevare temi che possano infastidire le persone.** Tali dibattiti devono essere condotti con uno spirito di apertura e libertà di parola, senza limitazioni, in un'atmosfera di rispetto reciproco, di reciprocità e di "inclusione reciproca". Si tratta di andare oltre una convivenza relativamente passiva per rielaborare e rendere attivamente operativa la promozione dell'interculturalità nelle città, ora spesso limitata a forme di espressione, a forme culturali o addirittura folcloristiche.

Solo affrontando la realtà ed enfatizzando i processi positivi è possibile evitare lo scontro di civiltà che non ha niente a che vedere con il destino.

Santrauka

Dabartinės sąlygos Europos islamui plisti yra labai skirtingos. **Skirtumai** susiję su nacionaliniais, kultūriniais, religiniais ir kalbiniais veiksniais ir, **be jokios abejonės**, šie veiksniai **išlieka svarbūs**. Viena vertus, etninės pažiūros išlieka gana svarbios arba palaipsniui tokios taps. Daugelis skirtumų tarp Europos musulmonų grupių vis dar egzistuoja net ir mečečių ir asociacijų lygmeniu. Kita vertus, net ir iš Europos musulmonų antrosios ir trečiosios kartos nėra daug kitos kilmės musulmonų.

Šiais laikais diskusijos apie Europos islamą gali iš tikrųjų remtis labai prieštariniais veiksniais.

Seniau Europoje buvo keli istoriniai požiūriai į musulmonų paplitimą. Iš pradžių ši kultūra buvo vertinama kaip neįtikėtina naujovė. Vėliau kolonizavimui išsiplėtus ir tik kaip bendros kultūrinių pažiūrų sistemos musulmonų dimensijos vertinimui pasirodžius nepakankamam, Europos požiūris į musulmonų paplitimą pasikeitė ir pagaliau pradėtas kreipti dėmesys į religinę dimensiją.

Musulmonų ėmė daugėti mūsų žemyne, panašiai reiškiny atrodė visoje Europoje.

Su tam tikromis problemomis susidūrė bei jas svarstė ir musulmonai. Iš pradžių su musulmonų problema susiję socialiniai ir kultūrų klausimai buvo pakeisti politiniais ir filosofiniais. Europos mastu musulmonai siekia įgyti tokį pat kaip kitoms pripažįstamoms religijoms suteiktą statusą. Šis siekis dažniausiai susiduria su pasipriešinimu. Be to, vyrauja nerimas, kuris dažnai pasireiškia Europos islamo radikalizavimo baime.

Priešingai daugelio daromoms prielaidoms apie musulmonus, įskaitant ir daugelio save vertinančių musulmonų požiūrį, ne visi musulmonai praktikuoja islamą vienodai ir ne visų musulmonų religinė patirtis yra vienoda. **Tik apytikriai trečdalis iš 15 milijonų musulmonų save suvokia kaip aktyvius islamo tikėjimo išpažintojus.** Pagal esamą padėtį nėra pagrindo teigti, kad ši dalis didės arba nedidės. Akivaizdu, kad vis dar išlieka stiprus visuotinis noras išpažinti islamo religiją, kuris iš tikrųjų sustiprėjo per pastaruosius trisdešimt metų, tačiau visiškai neaišku, ar taip bus ir toliau.

Taip pat svarbu pripažinti, kad Europoje musulmonų paplitimas yra netolygus ir nepasibaigęs procesas. Tai tebesitęsiantis procesas visų socialinių sričių atžvilgiu. Europos islamo vidinių jungčių formavimas nėra baigtas, lyderių dominavimas yra retas reiškinys, lyderių klasė dar tik formuojasi, Europos viešojoje erdvėje gyventojai dar tik palaipsniui įgyvendina savo visas teises, daugelis iš jų dėl kliūčių ir priešiško patekti į darbo rinkos erdvę vis dar yra pažeidžiami.

Į dvi iš daugelio šio musulmonų paplitimo dimensijas buvo ypač atsižvelgta ir jos pabrėžtos dabartiniame islamo integraciją Europoje nagrinėjančiame pranešime. Viena dimensija pabrėžiami skirtingi islamo teisinės integracijos aspektai esamų Europos nacionalinių sąlygų atžvilgiu. Kita dimensija apima klausimus apie vidinį musulmonų bendruomenių vadovavimą ir jo pagrindinį vaidmenį ir kaip taikant ilgalaikio švietimo priemones šis procesas turi būti įgyvendinamas.

1. Teisinės integracijos klausimas

Islamo religija iš imigrantų religijos palaipsniui transformuojasi į religiją, kuri tampa visaverte Europos dalimi. **Teisiniu požiūriu šis procesas turi būti įgyvendinamas atitinkamais veiksmais, kurie leistų musulmonų bendruomenėms visapusiškai integruotis į Europos valstybių ir religijų modelį.**

Nors ir nėra vieno valstybių ir religijų modelio Europos Sąjungoje, trys pagrindiniai principai – religijos laisvė, religinių bendruomenių autonomija ir valstybių bei religinių bendruomenių bendradarbiavimas – egzistuoja visose valstybėse narėse ir sudaro pagrindą, ant kurio jos veikia. Dėl to islamas gali atrasti savo vietą skirtingose valstybių ir religijos sistemose, jeigu tik bus gerbiami bendrieji principai.

Pradinė šio proceso sąlyga yra musulmonų organizacijų, atstovaujančių valstybėje įsikūrusioms musulmonų bendruomenėms, steigimas nacionaliniu lygmeniu. Kadangi daugelyje Europos šalių religinių bendruomenių teisinis reglamentavimas yra nustatytas nacionaliniu lygmeniu, dėl atstovaujančių organizacijų trūkumo musulmonų bendruomenės bus pasmerktos likti valstybių ir religinių grupių santykių sistemos pakraštyje. Žinoma, turint omenyje šią būtinybę, patartina veikti praktiškai ir pritaikyti strategijas kiekvienai skirtingos šalies situacijai. Poreikis palaikyti ryšius su kitais musulmonų atstovais gali būti įgyvendintas skirtingais būdais, kiekvienoje valstybėje taikomų teisės aktų pagrindu.

ES šalyse tikro teisinio statuso suteikimas islamo religijai reiškia tuo pačiu ir tam tikrų opių dėl musulmonų paplitimo Europoje kylančių klausimų sprendimą. Daugelis klausimų nekelia naujų arba ypač sunkių teisinių problemų. Klausimai, pvz., dėl mečečių statybos, religinės pagalbos kalėjimuose, ligoninėse ir karo tarnyboje, gali būti sprendžiami taikant įsitvirtinusias taisykles, kurios jau taikomos kitoms religinėms bendruomenėms.

Sprendžiant kitus atvejus (dėl ritualinių žudynių, religinių švenčių, galimybės nustatyti atskirus plotus kapinėse, religiniu požiūriu tinkamo maisto tiekimo mokyklų valgyklose, kalėjimuose ir t. t.) reikia daugiau atsargumo: bendroms teisės aktų nuostatoms darantis poveikį išimčių taikymo srities išplėtimas yra visada opus klausimas ir jam spręsti reikalinga kruopšti analizė, kurią atliekant turi būti derinamas visuomenės interesas ir individualūs poreikiai. Tačiau valstybėse narėse netrūksta gairių, kurios yra sukurtos jų patirties su kitomis religinėmis bendruomenėmis tais pačiais klausimais pagrindu.

Kitose srityse musulmonų bendruomenės santykiai su seniau Europoje paplitusiomis religijomis nusistovės per ilgesnį laikotarpį. Pavyzdžiui, islamo mokymas valstybių mokyklose, o tuo tarpu su asmens statusu ir šeimos teise susiję klausimai gali būti pateikiami kaip kiti pavyzdžiai. Bandymų ir tyrimų etapas šiose sektoriuose dar nesibaigė. Dėl to patartina skatinti kai kuriose Europos šalyse dedamas pastangas siekiant įgyti žinių ir patirties, kuri palengvintų priimti labiau apgalvotus sprendimus.

Dėl musulmonų bendruomenių paplitimo Europoje kylančių problemų analizė nepatvirtina prielaidos, kad islamas nesiderina su demokratija ir pasaulietine valstybe. Remiantis su kitomis religijomis sukaupta patirtimi, Europos valstybių ir religijų teisinėje sistemoje jau yra priemonės nagrinėti ir spręsti dėl musulmonų bendruomenių paplitimo Europoje kylančias problemas.

Nuostata, kad iššūkiai, su kuriais susiduriama dėl musulmonų paplitimo Europoje, gali būti įveikiami nelaužant Europos teisinių sistemų, nereiškia, kad šios sistemos neturi keistis pagal islamo poreikius. Suregulavimas nėra lengva užduotis, nes jis keičia seniai įsitvirtinusių

skirtingoms religinėms bendruomenėms suteiktų teisių ir privilegijų pusiausvyrą: bet, be abejonės, tai neišvengia už fiziologinio transformacijos proceso ribų.

2. Už organizacinių struktūrų ribų. Svarbiausias ir neatidėliotinas klausimas dėl švietimo ir intelektualinio vadovavimo

Islamo kultūroje paplitusios įvairios minties srovės ir kiekviena srovė yra savaip jautri. Šios srovės yra susijusios su organizacijomis, kurių ištakos kildinamos iš senovės ir šiuolaikinės islamo istorijos. Dažniausiai minčiai Europoje kurti mečečių tinklus ir maldos namus įtaką darė šių organizacijų narių veikla.

Nepaisant seniau vyravusios svarbos steigti šventyklas, dabar svarbiau tapo kita veikla: jau yra įkurta daugelis prie Europos erdvės pritaikytų organizacijų, kurios yra nepriklausomos nuo musulmonų šalių, ypač turint omenyje teikiamų lėšų šaltinius. Kai kurie jauni judėjimai vertinami lanksčiai, beveik *a la carte*, ir svarbiausia siekia skleisti gyvenimo prasmę ir moralę.

Bet vis dėlto būtina dabar imtis tolesnių veiksmų norint įgyvendinti islamo kultūros integraciją Europoje: musulmonai turi steigti aukštasias švietimo institucijas. Kodėl? Nes tikėtina, kad **didžiausias ateities iššūkis bus intelektualaus elito, galinčio veikti savarankiškai, kurti savitą intelektualinę produkciją, formavimasis** palaikant dialogą su Europos visuomenėmis jų kultūrinių ir filosofinių principų pagrindu.

Greičiausiai nuo šiol islamo kultūros Europoje darnus vystymasis mažiau priklausys nuo institucinio arba organizacinio sistemos vystymosi, daugiau nuo intelektualinio dinamiškumo, nuo socialinių ir kultūrinių darinių ir jų sąveikos.

Iš tiesų, priimant Europos perspektyvą, galinčią spręsti šiuolaikinius klausimus ir, svarbiausia, šiuolaikines problemas, su kuriomis susiduria islamo idėjos, musulmonų bendruomenėms Europoje bus suteiktos galimybės reikšti savo intelektualinį tobulėjimą. Šiais laikais tai yra pagrindinis reikalavimas siekiant, kad islamas įgytų svarbesnį vaidmenį viešajame gyvenime. Tai taip pat yra vienintelis būdas pateisinti musulmonų ir ne musulmonų lūkesčius.

Ir šis reikalavimas bus įgyvendintas atsiradus naujiems lyderiams, nes **dabar trūksta kvalifikuotų lyderių, kurie buvo mokomi Europos erdvėje**, ir ši padėtis greičiausiai tik blogės ateityje.

Iš tikrųjų veikia priešingos tendencijos: Europoje užaugusios ir ten įgijusios išsilavinimą jaunesnės kartos nebūtinai prisiima atsakomybę už bendruomenę. Dėl kelių priežasčių **Europos islamo kultūra ir toliau yra veikiama islamo pasaulio, net jeigu jai įtaką daro Europoje gimę asmenys**. Norint paaiškinti šią situaciją, galima paminėti musulmonų šalyse išsilavinusių musulmonų lyderių persikėlimą į Europą dėl vedybų. Taip pat antrosios imigrantų kartos atstovų, kurie studijavo islamo mokslus musulmonų šalyse, grįžimą, nes šios studijos buvo neįmanomos Europoje. Jie tai pat grįžta su islamiškomis mintimis, kurios ne visada lengvai pritaikomos aplinkoje, kurioje jie atsiduria. Šiuo atveju islamo pasaulio kultūra yra ne tik importuojama, bet ir Europos teritorijoje gimusių asmenų plėtojama.

Dėl to vienas iš svarbiausių ateities prioritetų yra aukštojo mokymo ir švietimo institucijų kūrimas Europoje. Jeigu musulmonams nepavyks šio proceso įgyvendinti greitu metu arba vidutiniškai greitai, būtų naudinga svarstyti galimybę skatinti tokią strategiją.

Dar ilgam klausimas dėl atitinkamo išsilavinimo, kuris pasireikštų musulmonų vadovavimo formavimu yra taip pat susijęs su **kovos su terorizmu klausimu**. Atitinkamos švietimo sistemos įsteigimas yra vienintelė priemonė, galinti išsklaidyti **kontraargumentus, siūlančius alternatyvas mokykloms**, kurios populiarumo susilaukė nuo 1970 m. Žinoma, kovojant su islamo terorizmu reikia nuolat skirti dėmesį saugumui (išardant teroristinius tinklus ir šaltinius) ir socialiniam bei ekonominiam rėmimui, kad būtų kuo mažiau praradimų. Tam taip pat reikia apsvarstyti, kokioje krizėje gali atsidurti vyriškosios giminės identitetas (susijęs su troškimu išsaugoti tokias vertybes, kurios yra simbolinės patriarchalinei visuomenei) siekiant skatinti tvirtesnę savikontrolę bendruomenėje.

Europoje yra kelios iniciatyvos, kuriomis remiantis suteikiamos aukštojo švietimo galimybės, tačiau tokiai programai nėra **pastovaus modelio**, kuris galėtų būti dabar vertinamas kaip pagrindas. Konvergencijos link dar daug reikia nuveikti.

Baigiant apibendrinama, kad pokyčių veiksniai turi būti suformuluoti pasiūlyme. Šiame procese svarbu:

- **atsižvelgti į musulmonų dimensiją bet kuriuo būdu reiškiant Europos identitetą** (tiek atsižvelgiant į dabartinę padėtį, tiek į praeities istorines identiteto šaknis).
- **atrasti pusiausvyrą** tarp lygybės ir naujovių principų politiniame Europos islamo kultūros valdyme (reiškiant **lygybę, susijusią su musulmonų tikinčiaisiais kitų religijų atžvilgiu**); musulmonai turi norėti integruotis į Europos erdvę; taip pat šviesti Europos piliečius, kokia svarbi yra musulmonų kultūra. **Europos Sąjungos gyventojams** pabrėžti **pilietybės ir demokratijos pagrindinius principus** (kurie dažnai yra vertinami kaip savaime suprantami dalykai) ir atlikti daugiaplotmį tyrimą dėl religinės dimensijos vietos viešajame gyvenime.
- **nevengti klausimų apie Europos islamą, kad būtų išlaikytas religijų dialogo modelis.**
- **vengti pakliūti į situacijas, kurios instituciniu lygmeniu yra vertinamos kaip atsakas į dabartinius lūkesčius**, kurie dar nenusistovėję. Šiuo atveju reikia žinoti, kad kai kurios musulmonų organizacijos laiko save Europos musulmonų atstovais ir stengiasi veikti kartais netinkamai. Šiame kontekste **svarbu sužinoti, kokius lūkesčius puoselėja didžiausia tyliosios daugumos dalis**, nes šie lūkesčiai nuo jų „atstovų“ nuomonės kartais gerokai skiriasi.
- **su dideliu atsargumu ir išmone skatinti atvirą ir tolerantišką islamo kultūros vystymąsi** plėtojant idėjas ir keičiantis jomis (vertimu raštu ir ryšių priemonėmis).
- **skatinti diskusijas, kuriose nesivaržoma remtis žmones piktinančiomis temomis**. Jose turi būti vadovujamasi atvirumu dvasia ir žodžio laisve, netaikant jokių suvaržymų, abipuse pagarba, abipusiškumu ir abipuse bendra įtrauktimi. Juk norima pasiekti pasyvaus gyvenimo užribį, atrasti ir įgyvendinti aktyviai veiksmingą tarpkultūrinės pasaulėžiūros skatinimą didmiesčiuose, šiuo metu dažnai ribojamą ekspresyviomis formomis, kultūrinėmis formomis arba net pasitelkiant folklorą.

Susitaikant su esama realybe ir pabrėžiant teigiamus procesus, gali būti išvengta civilizacijų konflikto, kuris neturi nieko bendro su likimu.

Samenvatting

De realiteit van de Europese islam is heel divers. De onderlinge verschillen hebben betrekking op nationale, culturele, religieuze en taalkundige factoren; deze blijven beslist van belang. Aan de ene kant blijft het etnisch referentiekader van grote betekenis, of begint het dat te worden. En de vele verschillen tussen groepen Europese moslims zullen van belang blijven, zelfs op het niveau van moskeeën en verenigingen in Europa. Aan de andere kant hebben zelfs de tweede- en derdegeneratiemoslims in Europa niet veel transnationale moslims voortgebracht.

Tegenwoordig kunnen discussies over de Europese Islam feitelijk op zeer uiteenlopende factoren betrekking hebben.

Vroeger was er sprake van een bepaald aantal gangbare historische standpunten dat in een Europese context met betrekking tot de aanwezigheid van moslims werd ingenomen. Eerst was die aanwezigheid nog een onverwachte noviteit. Later, toen de koloniale ervaring geen rol meer speelde en toen de tendens om de moslimdimensie slechts als een algemeen cultureel referentiekader te beschouwen ontoereikend was gebleken, veranderden de Europese opvattingen ten opzichte van deze moslimaanwezigheid, zodat uiteindelijk het godsdienstige aspect in beschouwing werd genomen.

Op het vasteland deden moslims in toenemende mate van zich spreken en dit verschijnsel volgde in heel Europa een vergelijkbaar patroon.

Er werden enkele gemeenschappelijke problemen door de moslims onder ogen gezien en besproken. In een klap verplaatsten de problemen die met moslims te maken hadden zich van het geheel van louter sociale en culturele vraagstukken naar het domein van de politieke en filosofische vraagstukken. Op algemene Europese schaal streven moslims ernaar een wettelijke status te krijgen die vergelijkbaar is met die van andere erkende godsdiensten. Zij worden daarbij veelvuldig onvriendelijk bejegend. Maar bovenal is er sprake van een gevoel van onbehagen, dat vaak zijn uitdrukking vindt in angst voor de radicalisering van de Europese islam.

Op het niveau van het geloof - in weerwil van wat vaak niet alleen door niet-moslims maar ook door moslims zelf wordt aangenomen - praktiseren en beleven niet alle moslims de islam op dezelfde wijze. **Slechts een derde van de 15 miljoen moslims is ook werkelijk actief met het islamitische geloof bezig.** In de huidige stand van zaken blijkt uit niets of dit aandeel wel of niet zal groeien. Wel is het zeker zo dat de passie voor het islamitische geloof in het algemeen sterk is gebleven, en de laatste dertig jaar zelfs sterker geworden is, maar het is helemaal niet zeker of dit zo zal blijven.

Het is ook van belang om te erkennen dat de moslimaanwezigheid in Europa een ongelijk en onvoltooid proces is. Zoals alle maatschappelijke feiten is dit een voortdurend proces. De interne structurering van de Europese islam is onvolledig, er is een groot gebrek aan leiders, de leidinggevende klasse is nog bezig zich te vormen, de moslimpopulaties hebben nog steeds niet volledig aanspraak kunnen doen op (hun rechten in) de Europese openbare ruimte, waarbij nog velen in een kwetsbare positie verkeren vanwege de moeilijkheden en de sociale onzekerheid waarmee hun toetreding tot de arbeidsmarkt gepaard gaat.

In dit verslag over de integratie van de islam in Europa worden onder andere twee verschillende aspecten van deze moslimaanwezigheid meer in het bijzonder belicht en benadrukt. Een ervan richt zich op diverse facetten van de wettelijke integratie van de islam in de nationale realiteit van de Europese landen. Een ander aandachtspunt betreft vraagstukken omtrent het interne leiderschap in de moslimgemeenschappen en de fundamentele rol daarvan – en hoe dit door langdurig onderwijs verwezenlijkt kan worden.

1. De wettelijke integratie

De islam bevindt zich in een transformatieproces van een immigrantenreligie naar een religie die volledig terecht deel uitmaakt van de Europese realiteit. **Dit proces dient, in juridische termen, gepaard te gaan met passende acties waardoor moslimgemeenschappen volledig kunnen integreren in het Europese model van de relatie tussen staten en godsdiensten.**

Hoewel er in de Europese Unie geen sprake is van één enkel model met betrekking tot de relatie tussen staten en godsdiensten, keren in alle lidstaten drie gemeenschappelijke principes – vrijheid van godsdienst, zelfbestuur van religieuze gemeenschappen, en samenwerking tussen staat en religieuze gemeenschappen - steeds terug en vormen de spil waarom zij draaien. Daarom kan de islam zijn eigen weg vinden binnen de verschillende nationale systemen betreffende de relatie tussen staten en godsdiensten, mits daarbij deze gemeenschappelijke kern wordt gerespecteerd.

De oprichting van moslimorganisaties die op nationale schaal opereren en die in een positie zijn om de in een staat gevestigde moslimgemeenschappen te vertegenwoordigen is een voorwaarde die aan een dergelijk proces vooraf dient te gaan. In de meeste Europese landen is de wettelijke regeling van religieuze organisaties op nationale schaal vastgelegd. Vanwege het ontbreken van organisaties die voldoende representatief zijn, zouden de moslimgemeenschappen veroordeeld zijn om in de marge te blijven van het relatiesysteem tussen de staten en religieuze groeperingen. Gezien de urgentie hiervan is het echter raadzaam om pragmatisch te werk te gaan en de strategieën aan te passen aan de situatie van elk land afzonderlijk. Aan de noodzaak om contact te leggen met een nationale islamitische equivalent kan, op basis van de wetgeving van elke staat, op verschillende manieren tegemoet worden gekomen.

Als de islam in de EU-landen een gedegen wettelijke status krijgt, betekent dit dat er een aantal gevoelige thema's in verband met de aanwezigheid van moslims in Europa kunnen worden aangepakt. Vele hiervan leveren geen nieuwe of specifiek moeilijke wettelijke problemen op. Kwesties als het bouwen van moskeeën en het verlenen van godsdienstige bijstand in gevangenissen, ziekenhuizen en in militaire dienst kunnen worden opgelost door het toepassen van bestaande regels die al op andere religieuze gemeenschappen van toepassing zijn.

In enkele andere gevallen (ritueel slachten, religieuze feestdagen, beschikbaarheid van aparte afdelingen op begraafplaatsen, aanbod van religieus toegestaan voedsel in schoolkantines, gevangenissen, enz.), is wat meer voorzichtigheid geboden: het vergroten van het aantal uitzonderingen op de algemene wet is altijd een gevoelige zaak. Dit verlangt een zorgvuldige analyse waarin het algemeen belang en de bijzondere behoeften met elkaar in balans dienen te zijn. Maar het ontbreekt de EU-lidstaten niet aan richtsnoeren, die afgeleid zijn van hun ervaringen met andere religieuze gemeenschappen met betrekking tot dezelfde vraagstukken.

Er zijn andere gebieden waar een volledige gelijkschakeling van de moslimgemeenschap met de andere godsdiensten die al langer in Europa bestaan, een langduriger proces zal gaan worden. Een voorbeeld hiervan is het geven van onderricht in de islam, en kwesties die verband houden met het personeel statuut en het familierecht kunnen als andere voorbeelden dienen. In deze sectoren is de experimentatie- en onderzoeksfase nog niet afgerond. Het is daarom raadzaam om de pogingen te stimuleren die in sommige Europese landen worden ondernomen tot de vorming van een kennis- en ervaringspool die het nemen van weloverwogen beslissingen zullen vergemakkelijken.

Uit de analyse van de problemen die voortvloeien uit de aanwezigheid van moslimgemeenschappen in Europa blijkt niet dat de islam niet verenigbaar zou zijn met democratie en de seculiere staat. Op grond van de rijpe ervaring met andere religies, heeft het **Europese wettelijke systeem van relaties tussen staten en religies al de nodige instrumenten ter beschikking om de uit de aanwezigheid van moslimgemeenschappen in Europa voortvloeiende problemen aan te pakken en op te lossen.** Het feit dat aan de door de aanwezigheid van moslims gestelde uitdagingen tegemoet kan worden gekomen zonder dat daarbij de Europese rechtsstelsels uiteenvallen, betekent niet dat deze systemen onder druk van islamitische eisen niet zullen veranderen. Dit veranderingsproces is geen eenvoudige taak, omdat hierbij een lang bestaande balans van rechten en privileges toegekend aan verschillende religieuze gemeenschappen wordt gewijzigd: maar deze blijft zeker binnen de grenzen van een fysiek transformatieproces.

2. Na organisatievormen, het belangrijke en dringende vraagstuk van onderwijs en intellectueel leiderschap

Binnen de islam bestaat een hele reeks gedachtestromingen en iedere stroming kent haar eigen gevoeligheden. Deze stromingen worden in verband gebracht met organisaties die zijn voortgekomen uit de oude en moderne geschiedenis van de islam. Meestal leidden de activiteiten van leden van dergelijke organisaties tot de vestiging van een reeks moskeeën en gebedsruimten in Europa.

Vroeger lag het accent vooral op het creëren op ruimten voor erediensten. Dit **organisatorisch beeld is nu aan het veranderen:** velerlei andere organisaties die zijn afgestemd op de Europese ruimte en zich, met name voor wat betreft hun financieringsbronnen, onafhankelijk kunnen tonen van de islamitische landen, zijn al van start gegaan. Sommige jeugdbewegingen lijken zich soepel op te stellen, bijna à la carte, en richten zich vooral op het bieden van zingeving en ethische normen.

Maar voor een geslaagde integratie van de islam in Europa moet er thans nog een andere stap worden gezet: moslims moeten erin slagen om hogere onderwijsinstellingen te creëren. Waarom? Omdat **waarschijnlijk de grootste uitdaging in de toekomst de vorming van een intellectuele elite zal zijn, met een eigen autonome, oorspronkelijke intellectuele productie,** die gebaseerd moet zijn op de ervaringen van Europese moslims in dialoog met de maatschappelijke realiteit in de Europese landen en hun culturele en filosofische grondslagen.

Waarschijnlijk zal een harmonieuze ontwikkeling van de islam in Europa van nu af aan minder afhankelijk zijn van institutionele of organisatorische ontwikkelingen dan van de ontwikkeling van intellectuele dynamiek, van socioculturele uitingen en interacties.

Sterker nog, de moslingemeenschappen in Europa dienen in staat te zijn zich intellectueel en normatief uit te spreken, vanuit een Europees perspectief dat de huidige tijd en vooral de problemen van deze tijd waarmee het islamitische gedachtegoed geconfronteerd wordt, aankan. Dat is op dit moment **een fundamentele vereiste om de islam in openbare gelegenheden sterker te profileren**. Het is ook de enige manier om aan de verwachtingen van de moslims en niet-moslims van deze tijd tegemoet te komen.

En aan deze vereiste moet worden voldaan door de komst van nieuwe leiders, aangezien **er nu een tekort is aan goed opgeleide leiders in de Europese ruimte** en het ernaar uitziet dat deze situatie in de toekomst alleen nog maar verder zal verslechteren.

In feite is er sprake van tegengestelde trends: de jongere generaties die in Europa zijn opgegroeid en daar onderwijs hebben genoten, nemen niet noodzakelijkerwijs geleidelijk de verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. Om verschillende redenen **wordt de Europese islam nog steeds sterk beïnvloed door de dynamiek van de mondiale islam, zelfs wanneer deze wordt overgedragen door actoren die op Europees grondgebied geboren zijn**. Een verklaring ligt in het feit dat in islamitische landen opgeleide moslimleiders door een huwelijk naar Europa komen en hier een vooraanstaande plaats innemen. Ook wijzen wij op de terugkeer van leden van de tweedegeneratie-immigranten die islamitische wetenschappen hebben gestudeerd omdat deze studie nergens in Europa werd aangeboden. Ook zij komen terug met een islamitische bagage die zich niet altijd gemakkelijk laat aanpassen aan de context waarin zij zich bevinden. Aldus wordt de mondiale islam niet alleen geïmporteerd, maar wordt deze ook overgebracht door actoren die op Europees grondgebied geboren zijn.

Derhalve is de oprichting van instellingen voor hogere opleidingen en hoger onderwijs in Europa een van de belangrijkste prioriteiten voor de toekomst. Als de moslims daar niet op korte of middellange termijn in slagen, is het nuttig om na te denken over mogelijkheden om een ontwikkelingsstrategie te stimuleren.

Op de lange termijn is de kwestie van de juiste geesteswetenschappelijke achtergrond die tot de vorming van een leidende elite binnen Europese moslingemeenschappen leidt, ook gekoppeld aan **de strijd tegen het terrorisme**. De instelling van geschikte opleidingen is het enige middel om **tegenargumenten** te verspreiden **die alternatieven bieden voor de literalistische scholen** die sinds de jaren zeventig het beeld hebben bepaald. Natuurlijk moet voor dit specifieke aspect van de strijd tegen het islamitisch terrorisme het accent blijven liggen op veiligheid (door het ontmantelen van netwerken en bronnen van de professionalisering) en socio-economisch opbouwwerk gericht op het verminderen van het niveau van relatieve ontbering. Ook moet er rekening worden gehouden met een diepe crisis met betrekking tot de masculiene identiteit (die verband houdt met de wens om die waarden die typerend zijn voor een patriarchale maatschappij in stand te houden), teneinde een betere zelfregulering in de gemeenschap te bevorderen.

Er is in Europa al een aantal initiatieven met betrekking tot het bieden van mogelijkheden voor hoger onderwijs, maar er is **geen duurzaam model** voor een soort programma dat op dit moment een referentiepunt zou kunnen vormen. Er is nog belangrijk werk te doen om tot convergentie te komen.

Conclusie: er moet een veranderingsdynamiek op gang worden gebracht. In dit proces is het van belang om:

- **Bij iedere reflectie over een Europese identiteit ook de islamitische dimensie in beschouwing te nemen** (zowel voor wat betreft de stand van zaken op dit moment als wat betreft de in het verleden gewortelde identiteit).
- **Een evenwicht te vinden** tussen de principes van rechtvaardigheid en vernieuwing in het politieke beleid ten aanzien van de realiteit van de Europese islam (in de zin van **rechtvaardigheid met betrekking tot de moslimgelovige in relatie tot andere religieuze gelovigen**); in de wens voor integratie in het algemeen moet ook de integratie van moslims in de Europese ruimte besloten liggen, en ook het onderrichten van niet-islamitische Europese burgers met betrekking tot de islamitische realiteit. **Voor alle burgers van de Europese Unie** moet er een nadruk liggen op **onderricht in burgerschap en democratische beginselen** (die vaak als vanzelfsprekend worden aangenomen) en een pluridisciplinair onderzoek naar de plaats van de religieuze dimensie in de openbare ruimte.
- **Te voorkomen dat vragen die zich voordoen met betrekking tot de Europese islam gereduceerd worden tot geijkte patronen op het gebied van de ontmoeting en dialoog tussen religies.**
- **Te voorkomen dat men verzandt in situaties die, op het institutionele niveau, voortkomen uit de huidige verwachtingen**, verwachtingen die misschien nog niet gestabiliseerd zijn. We moeten er ons hier van bewust zijn dat sommige moslimorganisaties zichzelf zien als de vertegenwoordigers van de Europese moslims en, soms ten onrechte, proberen als hun woordvoerders op te treden. In dit verband **is het van belang om erachter te komen wat de verwachtingen van de grote zwijgende meerderheid zijn**, aangezien deze soms heel ver van de belangen van hun 'vertegenwoordigers' af liggen.
- **Met grote behoedzaamheid en zorgvuldigheid, de ontwikkeling van een tolerante en open islam te bevorderen** door middel van activiteiten met betrekking tot de uitwerking en circulatie van ideeën (vertalingen en communicatie).
- **Diepgaande debatten te bevorderen waarbij geen thema's uit de weg worden gegaan waar mensen boos over kunnen worden.** Deze moeten worden gevoerd in een geest van openheid en vrije meningsuiting, zonder beperkingen, in een sfeer van wederzijds respect, wederkerigheid en 'wederzijdse insluiting'. Het is een kwestie van verder gaan dan alleen relatief passief naast elkaar wonen, met het doel om de bevordering van het interculturealisme in de stad, dat nu vaak beperkt blijft tot expressieve en culturele vormen of zelfs op een folkloristisch niveau blijft steken, opnieuw uit te vinden en actief in praktijk te brengen.

Alleen door de realiteit onder ogen te zien en de positieve processen te benadrukken kan de botsing van beschavingen - een botsing die zeker niet onvermijdelijk is - worden voorkomen.

Streszczenie

Realia europejskiego islamu są bardzo zróżnicowane. Różnice dotyczą czynników narodowych, kulturowych, religijnych i językowych; czynniki te **są nadal niezwykle istotne**. Z jednej strony, pochodzenie etniczne wciąż stanowi dość znaczący punkt odniesienia albo właśnie takim punktem się staje. Wiele różnic między poszczególnymi grupami europejskich muzułmanów nadal ma znaczenie nawet na szczeblu meczetów czy stowarzyszeń w Europie. Z drugiej strony, tylko nieliczni potomkowie nawet drugiego i trzeciego pokolenia muzułmanów w Europie pozostają ponad podziałami.

W dzisiejszych czasach dyskusje w łonie europejskiego islamu mogą w rzeczywistości dotyczyć bardzo różnych czynników.

W przeszłości istniał szereg wspólnych historycznych poglądów podejmowanych w kontekście europejskim w odniesieniu do obecności muzułmanów. Najpierw obecność ta była niespodziewaną nowością. Później po doświadczeniach kolonialnych i gdy tendencja do postrzegania wymiaru muzułmańskiego jedynie w kontekście kulturowego punktu odniesienia okazała się nieodpowiednia, europejskie postrzeganie obecności muzułmanów zmieniło się i w końcu pod uwagę został wzięty wymiar religijny.

Muzułmanie byli coraz bardziej widoczni na kontynencie i to zjawisko występowało w podobnym tempie w całej Europie.

Muzułmanie stawiali czoła pewnym wspólnym problemom i dyskutowali o nich. Nagle problemy dotyczące muzułmanów przeniosły się ze sfery problemów wyłącznie społecznych i kulturowych w dziedzinę problemów o charakterze politycznym i filozoficznym. W całej Europie muzułmanie dążą do uzyskania statusu prawnego porównywalnego ze statusem innych oficjalnie uznanych religii i dość często stykają się z nieprzyjaznym nastawieniem. Chodzi przede wszystkim o niepokój, który jest często wyrażany jako obawa przed radykalizacją europejskiego islamu.

Na poziomie wiary, wbrew założeniu wielu osób w odniesieniu do muzułmanów, w tym przez wielu muzułmanów w odniesieniu do nich samych, nie wszyscy muzułmanie praktykują islam w ten sam sposób i nie wszyscy muzułmanie mają takie samo subiektywne doświadczenie z nim związane. **Zaledwie jedna trzecia spośród 15 milionów muzułmanów aktywnie samookreśla się, jeśli można to tak określić, wobec islamu.** Przy obecnym stanie rzeczy nic nie uprawnia nas do stwierdzenia, czy ta grupa zwiększy się czy też nie. Pewne jest, że popularne zapotrzebowanie na islam jest nadal silne i rzeczywiście umocniło się w ciągu ostatnich trzydziestu lat. Nie ma natomiast pewności, że będzie się tak działo nadal.

Należy też przyznać, że obecność muzułmanów w Europie jest procesem nierównym i niezakończonym. Jest to proces trwały w kontekście faktów społecznych. Wewnętrzne kształtowanie się europejskiego islamu cały czas trwa, przywódców jest niewielu, tworzy się dopiero klasa przywódcza, społeczności dopiero nabywają pełne prawa w europejskiej przestrzeni publicznej, przy czym wiele z nich jest jeszcze słabych ze względu na trudności i niepewność przy wchodzeniu w przestrzeń rynku pracy.

W niniejszym sprawozdaniu dotyczącym integracji islamu w Europie zostały bardziej szczegółowo wzięte pod uwagę i podkreślone, między innymi, dwa różne wymiary obecności muzułmanów. Jeden koncentruje się na różnorodnych obliczach prawnej integracji islamu z

europejskimi realiami narodowymi. Drugi dotyczy kwestii wewnętrznego przywództwa wspólnot muzułmańskich i jego zasadniczej roli - oraz sposobów jego funkcjonowania dzięki długofalowej edukacji.

1. Kwestia integracji prawnej

Islam przechodzi proces transformacji z religii imigrantów w religię stanowiącą pełnoprawną część europejskiej rzeczywistości. **Temu procesowi powinny towarzyszyć, pod względem prawnym, odpowiednie działania, które umożliwią wspólnotom muzułmańskim pełną integrację z europejskim modelem stosunków między państwami i religiami.**

Chociaż nie istnieje jeden model stosunków między państwami i religiami w Unii Europejskiej, trzy wspólne zasady – wolność wyznania, autonomia wspólnot religijnych i współpraca między państwem i wspólnotami religijnymi – są obecne we wszystkich państwach członkowskich i stanowią centrum, wokół którego stosunki te się koncentrują. Islam może zatem znaleźć swoje własne miejsce w różnych krajowych systemach stosunków między państwem i religią pod warunkiem, że będzie szanował te wspólne podstawy.

Utworzenie organizacji muzułmańskich działających na skalę ogólnokrajową i mogących reprezentować środowiska muzułmańskie osiadłe w danym państwie, stanowi warunek wstępny takiego procesu. W większości krajów europejskich uregulowania prawne dotyczące wspólnot religijnych są ustanawiane na skalę ogólnokrajową. Natomiast w przypadku braku wystarczających organizacji przedstawicielskich środowiska muzułmańskie będą skazane na pozostanie na marginesie systemu stosunków między państwem i grupami religijnymi. Mając na względzie pilność tej kwestii wskazane byłoby działanie pragmatyczne i dostosowanie strategii do konkretnych sytuacji w poszczególnych krajach. Potrzeba kontaktów z ogólnokrajowym muzułmańskim partnerem może być realizowana na różne sposoby, w oparciu o przepisy prawne obowiązujące w każdym państwie.

Nadanie islamowi odpowiedniego statusu prawnego w krajach UE oznacza uwzględnienie szeregu wrażliwych kwestii związanych z obecnością muzułmanów w Europie. Wiele z nich nie powoduje jakichkolwiek nowych lub szczególnie trudnych problemów natury prawnej. Kwestie takie jak budowa meczetów, posługa religijna w więzieniach, szpitalach i w wojsku mogą być rozwiązane dzięki zastosowaniu powszechnie znanych reguł, mających już zastosowanie do innych wspólnot religijnych.

W niektórych innych przypadkach (ubój rytualny, święta religijne, dostępność oddzielnych kwater na cmentarzach, dostarczanie dozwolonej przez wyznanie żywności do szkolnych stołówek, więzień, itp.) **należy zachować pewną ostrożność: rozszerzanie obszaru wyjątków mających wpływ na ogólne przepisy prawne jest zawsze delikatną sprawą i wymaga starannej analizy, która powinna równoważyć ogólne interesy i szczególne potrzeby. Państwom członkowskim UE nie brak jednak wytycznych, wywodzących się z ich doświadczeń w tych samych kwestiach związanych z innymi wspólnotami religijnymi.**

Istnieją inne obszary, w których całkowite zrównanie wspólnoty muzułmańskiej z innymi religiami, dłużej obecnymi w Europie, zajmie więcej czasu. Jednym z przykładów jest nauczanie islamu w szkołach państwowych, inne to chociażby kwestie związane ze stanem cywilnym i prawem rodzinnym. W tych dziedzinach nie zakończyła się jeszcze faza eksperymentów i badań. Wskazane byłoby zatem popieranie podejmowanych w niektórych

krajach europejskich prób mających na celu zgromadzenie zasobów wiedzy i doświadczeń, które ułatwią podejmowanie bardziej przemyślanych decyzji.

Analiza problemów spowodowanych obecnością społeczności muzułmańskich w Europie nie potwierdza założenia, że islam nie daje się pogodzić z demokracją i państwem świeckim. Dzięki doświadczeniom związanym z innymi religiami **europejski system prawny stosunków między państwem i religiami dysponuje już instrumentami koniecznymi dla zajmowania się i rozwiązywania problemów spowodowanych obecnością w Europie społeczności muzułmańskich.**

Fakt, iż wyzwaniom związanym z obecnością muzułmanów w Europie można sprostać bez naruszania europejskich systemów prawnych nie oznacza, że systemy te nie będą się zmieniać pod naciskiem islamskich żądań. Dostosowanie to nie jest łatwym zadaniem, ponieważ zmienia długotrwałą równowagę praw i przywilejów przypisanych różnym wspólnotom religijnym, ale zdecydowanie pozostaje w granicach fizjologicznego procesu transformacji.

2. Wyjście poza formy organizacyjne, poważny i nagły problem dotyczący edukacji i intelektualnego przywództwa

W islamie występuje bardzo wiele nurtów myśli religijnej, a każdy z nich odznacza się własnym odcieniem znaczeniowym. Nurty te są związane z organizacjami, które wyłoniły się ze starożytnej i nowożytnej historii islamu. W większości przypadków działalność członków takich organizacji dała początek powstaniu szeregu meczetów i domów modlitwy w Europie.

Budowanie miejsc kultu powoli traci na znaczeniu podczas gdy **krajobraz organizacyjny obecnie się zmienia**: powstało już wiele innych organizacji, dostosowanych do przestrzeni europejskiej i mogących wykazać się niezależnością wobec krajów muzułmańskich, zwłaszcza jeżeli chodzi o źródła finansowania. Niektóre ruchy młodzieżowe są bardzo elastyczne, niemal dostosowują się do życzeń, i mają za zadanie tworzenie tego, co znaczące i moralne.

Jeżeli integracja islamu w Europie ma się udać, należy w dzisiejszych czasach podjąć jeszcze jeden krok: muzułmanie powinni utworzyć wyższe uczelnie. Dlaczego? Ponieważ prawdopodobnie **największym wyzwaniem w przyszłości będzie ukształtowanie się elity intelektualnej, zdolnej do własnych, autonomicznych i oryginalnych działań intelektualnych**, powstałej w oparciu o doświadczenia europejskich muzułmanów wynikające z dialogu z realiami europejskich społeczeństw oraz ich spuścizną kulturową i filozoficzną.

Istnieje prawdopodobieństwo, że harmonijny rozwój islamu w Europie będzie od tej pory zależał w mniejszym stopniu od rozwoju instytucjonalnego czy organizacyjnego, a w większym od ewolucji dynamizmu intelektualnego oraz wytworów i interakcji społeczno-kulturalnych.

Społeczności muzułmańskie w Europie powinny móc wyrażać opinie intelektualne i normatywne przyjmując europejską perspektywę zdolną sprostać współczesności, a przede wszystkim współczesnym problemom, przed którymi stoi myśl islamska. Jest to w dzisiejszych czasach **podstawowy wymóg dla zdobycia przez islam większego znaczenia w przestrzeni publicznej**. Jest to także jedyny sposób realizacji współczesnych oczekiwań muzułmanów i nie-muzułmanów.

A wymóg ten powinien zostać zrealizowany dzięki pojawieniu się nowych liderów, ponieważ **obecnie istnieje niedobór przywódców wykształconych w Europie** i ta sytuacja może się w przyszłości pogarszać.

W rzeczywistości występują sprzeczne tendencje: młodsze pokolenia, które dorastały w Europie i tu otrzymały wykształcenie, niekoniecznie przejmują stopniowo odpowiedzialność za wspólnotę. Z wielu powodów **na europejski islam nadal ma wpływ dynamika światowego islamu, nawet jeżeli jej realizatorami są osoby urodzone na terytorium Europy**. Dla wyjaśnienia tej sytuacji można wspomnieć o przybywaniu do Europy, poprzez zawarcie małżeństwa, muzułmańskich przywódców wykształconych w krajach muzułmańskich będących wiodącymi państwami islamskimi. Zwracamy także uwagę na powroty przedstawicieli drugiego pokolenia imigrantów, którzy studiowali nauki islamskie w krajach muzułmańskich, gdyż w Europie nie istnieją miejsca, w którym mogliby je studiować. Oni także powracają z islamskim bagażem, nie zawsze łatwym do dostosowania do kontekstu, w którym żyją. W takim przypadku światowy islam jest nie tylko importowany, ale i przekazywany przez osoby urodzone się na europejskim terytorium.

W tej sytuacji jednym z głównych priorytetów na przyszłość jest stworzenie szkół wyższych i edukacji w Europie. Jeżeli muzułmanom nie uda się tego zrobić w krótkim lub średnim terminie, należałoby rozważyć możliwości promowania strategii rozwoju.

Na dłuższą metę kwestia odpowiednich osiągnięć naukowych, prowadzących do powstania muzułmańskiej klasy przywódczej, jest także powiązana z **kwestią walki z terroryzmem**. Odpowiednia edukacja stanowi jedyny sposób umożliwiający rozpowszechnianie **kontrargumentów proponujących alternatywy dla szkół ortodoksyjnych**, które dominują na tej scenie od lat 70-tych XX wieku. Oczywiście ten szczególny aspekt walki z islamskim terroryzmem wymagałby także ciągłego koncentrowania się na bezpieczeństwie (poprzez rozbijanie sieci i źródeł kształcenia zawodowego) i awansie społeczno-ekonomicznym, który ma na celu zmniejszenie poziomu względnego ubóstwa. Wymagałby także uwzględnienia głębokiego kryzysu męskiej tożsamości (powiązanego z pragnieniem zachowania tych wartości, które są symbolem patriarchalnego społeczeństwa), ze zwróceniem uwagi na promowanie lepszych samoregulacji w społeczności.

W Europie powstało już kilka inicjatyw mających zapewnić możliwości wyższego wykształcenia, ale brak jest **stabilnego modelu** tego rodzaju programu, który mógłby w chwili obecnej stanowić punkt odniesienia. Pozostała do wykonania ważna praca w dziedzinie spójności.

Podsumowując, należy uruchomić dynamikę zmian. W tym procesie ważne jest:

- **Uwzględnianie wymiaru muzułmańskiego podczas wszelkich rozważań na temat tożsamości europejskiej** (tak w odniesieniu do obecnej sytuacji, jak i w odniesieniu do kwestii zakorzenienia tożsamości w przeszłości).
- **Znalezienie równowagi** między zasadami równości i innowacji w zarządzaniu politycznym rzeczywistością europejskiego islamu (chodzi o **równość wyznawców islamu wobec wyznawców innych religii**); ogólne pragnienie integracji musi obejmować integrację muzułmanów z przestrzenią europejską, a także edukację obywateli Europy niebędących muzułmanami pod kątem muzułmańskiej rzeczywistości. **W przypadku wszystkich obywateli Unii Europejskiej należy kłaść nacisk na edukację w zakresie ducha obywatelskiego i podstaw demokratycznych** (które często są traktowane jako coś oczywistego) i na multidyscyplinarne badania dotyczące miejsca wymiaru religijnego w przestrzeni publicznej.
- **Unikanie ograniczania pojawiających się pytań o europejski islam do zwykłych wzorców kontaktów i dialogu między religiami.**

- **Unikanie ograniczania się wyłącznie do sytuacji stanowiących, na szczeblu instytucjonalnym, odpowiedź na bieżące oczekiwania**, oczekiwania, które być może jeszcze się nie ustabilizowały. Dlatego też musimy zdawać sobie sprawę, że niektóre organizacje muzułmańskie uważają się za przedstawicieli europejskich muzułmanów i próbują działać, czasem niewłaściwie, jako ich rzecznicy. W tym kontekście **istotne jest określenie, jakie są oczekiwania milczącej większości**, ponieważ często różnią się one dość mocno od problemów jej „przedstawicieli”.
- **Promowanie, bardzo ostrożnie i rozważnie, rozwoju tolerancyjnego i otwartego islamu** poprzez działania polegające na wypracowywaniu i obiegu idei (tłumaczenie i komunikacja).
- **Promowanie dogłębnych debat, które nie obawiają się poruszać tematów budzących gniew**. Muszą być prowadzone w duchu otwartości i wolności wypowiedzi, bez ograniczeń, w atmosferze wzajemnego szacunku, wzajemności oraz „wzajemnej współintegracji”. Chodzi o to, aby wyjść poza stosunkowo bierne współzycie w celu ponownego wykształcenia i uaktywnienia promowania interkulturalizmu w mieście, obecnie często ograniczonego do form ekspresji, form kulturalnych lub nawet folklorystycznych.

Tylko stając twarzą w twarz z rzeczywistością i podkreślając pozytywne procesy można uniknąć starcia cywilizacji, które nie ma nic wspólnego z przeznaczeniem.

Síntese

A realidade do Islão europeu é muito diversa. As disparidades prendem-se com os elementos nacionais, culturais, religiosos e linguísticos, que, **indubitavelmente, são da maior importância.** Por um lado, o quadro étnico de referência é, ou está a tornar-se, bastante significativo. As inúmeras distinções entre grupos de Muçulmanos europeus continuam a ser importantes, mesmo ao nível das mesquitas e das associações na Europa. Por outro lado, nem mesmo a segunda e terceiras gerações de Muçulmanos na Europa produziram muitos Muçulmanos transnacionais.

Actualmente, os debates acerca do Islão europeu podem, de facto, referir-se a elementos muito diversos.

Anteriormente, e no que respeita à presença de Muçulmanos, existia um certo número de pontos de vista históricos comuns recolhido num contexto europeu. No início, esta presença era uma novidade inesperada. Mais tarde, com o avançar da experiência colonial, e após se ter comprovado que a tendência para encarar a dimensão muçulmana apenas como um quadro genérico de referência cultural não era adequada, as perspectivas europeias relativas a esta presença muçulmana modificaram-se e esta dimensão religiosa acabou por ser tida em conta.

Os Muçulmanos tornaram-se cada vez mais visíveis no continente, e este fenómeno seguiu um ritmo bastante semelhante em toda a Europa.

Alguns dos problemas comuns foram abordados e discutidos por Muçulmanos. De repente, os problemas referentes aos Muçulmanos deixaram de ser apenas do foro social e cultural e passaram para o âmbito das questões políticas e filosóficas. Em toda a Europa, os Muçulmanos esforçam-se para obter um estatuto jurídico comparável ao das outras religiões reconhecidas. Todavia, são bastantes os casos de atitudes hostis que enfrentam. Acima de tudo, verifica-se uma apreensão, que frequentemente se traduz num receio de radicalização do Islão europeu.

No que toca à religião, e contrariamente ao que muitos Muçulmanos supõem, inclusivamente no que a eles próprios diz respeito, nem todos os Muçulmanos praticam o Islão da mesma maneira e nem todos os Muçulmanos têm do Islão a mesma experiência pessoal. **Apenas cerca de um terço dos 15 milhões de Muçulmanos, por assim dizer, pratica a fé islâmica.** Na situação actual, nada nos permite dizer se esta percentagem vai, ou não, aumentar. É certo que o interesse popular pela religião islâmica continua forte, e que até aumentou nos últimos trinta anos, mas não, é de forma alguma, certo que tal assim continue.

É igualmente importante reconhecer que a presença muçulmana na Europa é um processo dissemelhante e inacabado. Trata-se de um processo em curso, tal como todos os fenómenos sociais. A organização interna do Islão europeu está por concluir, os líderes são raros, a classe dirigente está a ser constituída, as populações ainda se estão a apropriar (dos seus direitos no) do espaço público europeu, parte desta população está ainda fragilizada devido à dificuldade e precariedade que enfrenta no mercado de trabalho.

Entre outros aspectos, foram especialmente tidas em conta, e sublinhadas, no presente relatório, que trata da integração de Islão na Europa, duas dimensões diferentes desta presença muçulmana. Uma diz respeito às diversas facetas da integração legal do Islão nas realidades nacionais europeias; a outra envolve questões relativas à liderança interna das comunidades

muçulmanas e ao seu papel fundamental, e à forma como esta vertente deve ser aplicada durante o processo educacional a longo prazo.

1. A integração legal

O Islão está a sofrer um processo de transformação que implica a passagem de uma religião de imigrantes para uma religião que, de pleno direito, faz parte da realidade europeia. **Este processo deveria ser acompanhado, em termos legais, por acções apropriadas que permitissem às comunidades muçulmanas integrar-se plenamente no modelo europeu de relações entre Estados e religiões.**

Embora não exista um modelo único de relações entre Estados e religiões na União Europeia, três princípios comuns – liberdade religiosa, autonomia das comunidades religiosas e cooperação entre o Estado e as comunidades religiosas – são recorrentes em todos os Estados-Membros e constituem o núcleo em torno do qual estes evoluem. O Islão pode, por conseguinte, encontrar o seu próprio lugar nos diferentes sistemas nacionais de relações entre Estados e religião, desde que respeite esse núcleo comum.

A criação de organizações muçulmanas que operam à escala nacional e que estão em posição de representar as comunidades muçulmanas estabelecidas num Estado é uma condição prévia para tal processo. Na maioria dos países europeus, a regulamentação legal das comunidades religiosas é feita ao nível nacional e, na ausência de organizações suficientemente representativas, as comunidades muçulmanas estariam condenadas a permanecer à margem do sistema de relação entre Estados e grupos religiosos. Não obstante esta urgência, é, porém, aconselhável avançar de forma pragmática e adaptar estratégias à situação de cada país. A necessidade de estabelecer relações com um homólogo muçulmano nacional pode ser colmatada de diferentes maneiras, com base nas leis aplicadas em cada Estado.

Dar ao Islão um estatuto jurídico sólido nos países da UE significa abordar algumas questões sensíveis levantadas pela presença muçulmana na Europa. Muitas delas não levantam novos problemas legais, nem problemas legais particularmente difíceis. Questões como a construção de mesquitas, a assistência religiosa em prisões, hospitais e no serviço militar podem ser resolvidas mediante a aplicação de regras estabelecidas, que já há muito se aplicam a outras comunidades religiosas.

Noutros casos (abate de acordo com o ritual religioso, feriados religiosos, existência de secções distintas nos cemitérios, abastecimento das cantinas escolares, das prisões, entre outros locais, com alimentos permitidos pela religião), **impõe-se um pouco de mais prudência: alargar o âmbito das excepções correndo o risco de atingir a lei geral é sempre uma questão delicada, exigindo uma análise cuidadosa que deve sopesar o interesse geral e as necessidades particulares. Mas os Estados-Membros da UE não carecem de orientações, graças às suas experiências com outras comunidades religiosas no que toca às mesmas questões.**

Outras áreas existem em que será mais demorado um total nivelamento da comunidade muçulmana com as outras religiões caracterizadas por uma presença mais longa na Europa. O ensino do Islão nas escolas públicas é um exemplo, enquanto que as questões ligadas ao estatuto pessoal e ao Direito da família podem constituir outros exemplos. Nestes domínios, a fase de experimentação e de investigação ainda não terminou. É, deste modo, conveniente estimular as

tentativas em curso em alguns dos países europeus, visando a partilha de conhecimentos e de experiências que facilitem uma tomada de decisões mais fundamentada.

A análise dos problemas levantados pela presença das comunidades muçulmanas na Europa não confirma o pressuposto de que o Islão é incompatível com a Democracia e o Estado laico. Com base na longa experiência com outras religiões, **o sistema jurídico europeu das relações entre Estados e religiões já dispõe dos instrumentos necessários para tratar e resolver os problemas suscitados pela presença das comunidades muçulmanas na Europa.**

O facto de os desafios lançados pela presença de Muçulmanos na Europa poderem ser enfrentados sem desmembrar os sistemas judiciais europeus não significa que estes sistemas não venham a ser modificados pela pressão das exigências islâmicas. O ajustamento não é uma tarefa fácil, dado que altera um equilíbrio de longa data entre direitos e privilégios atribuídos às diferentes comunidades religiosas. No entanto, está definitivamente no âmbito de um processo de transformação estrutural.

2. Para lá das formas organizacionais, a questão capital e urgente da educação e da liderança intelectual

O Islão tem uma vasta gama de correntes de pensamento e cada corrente tem sua própria sensibilidade. Estas correntes estão associadas a organizações saídas da história antiga e moderna do Islão. Na maior parte das vezes, a actividade dos membros de tais organizações conduziu à criação de uma série de mesquitas e de salas de culto na Europa.

Para além da questão antiga da criação de locais de culto, este **cenário organizacional está, actualmente, a modificar-se**: já foram criadas muitas outras organizações, adaptadas ao espaço europeu e capazes de mostrar a sua independência face aos países muçulmanos, nomeadamente no que respeita à sua fonte de financiamentos. Alguns movimentos de jovens adoptam uma imagem dúctil, quase *à la carte*, e visam, sobretudo, a espiritualidade e a moral.

Mas, hoje em dia, há ainda que tomar outra medida se queremos que a integração do Islão na Europa tenha êxito: os Muçulmanos devem ter a possibilidade de criar instituições de ensino superior. Porquê? Porque é provável que **o maior desafio resida na constituição de uma elite intelectual, capaz da sua própria produção intelectual autónoma, original**, a criar com base na experiência de Muçulmanos europeus em diálogo com a realidade das sociedades europeias e as suas fundações culturais e filosóficas.

É provável que o desenvolvimento harmonioso de Islão na Europa passe a depender, a partir de agora, menos do desenvolvimento institucional ou organizacional do que do desenvolvimento do dinamismo intelectual, das criações e interações socioculturais.

Na verdade, as comunidades muçulmanas na Europa deveriam poder expressar pontos de vista intelectuais e normativos, adoptando uma perspectiva europeia capaz de lidar com a actualidade e, sobretudo, os problemas contemporâneos que o pensamento islâmico enfrenta. Presentemente, este aspecto reveste **uma necessidade fundamental, de molde a permitir uma maior visibilidade do Islão no sector público**. É igualmente a única maneira de responder às actuais expectativas de Muçulmanos e não Muçulmanos.

Ora, este requisito deveria ser cumprido através da emergência de novos líderes, uma vez que, **presentemente, se verifica uma escassez de líderes formados no espaço europeu** e que esta situação é susceptível de se agravar no futuro.

Com efeito, existem duas tendências opostas: as gerações mais jovens que cresceram e foram educadas na Europa não assumem necessária e gradualmente a responsabilidade pela comunidade. Por diversas razões, **o Islão europeu continua a ser afectado pela dinâmica existente em torno do Islão mundial, mesmo que veiculada por actores que nasceram em território europeu.** Como explicação, podemos mencionar a chegada, através do casamento, de líderes muçulmanos formados em países muçulmanos na vanguarda do Islão. Podemos igualmente apontar o regresso de membros da segunda geração de imigrantes que estudaram Ciências Islâmicas em países muçulmanos, uma vez que esses estudos não podiam ser realizados na Europa. Também estes estão a regressar com uma bagagem islâmica que nem sempre se adapta facilmente ao contexto no qual se encontram. Neste caso, o Islão mundial não apenas é importado, mas veiculado por actores que nasceram no território europeu.

Desta forma, uma das principais prioridades no futuro é a criação instituições de formação e ensino superior na Europa. Caso os Muçulmanos não venham a ser bem sucedidos nesta empresa, seria útil ponderar em possibilidades de promover uma estratégia de desenvolvimento.

A longo prazo, a questão de uma escolaridade apropriada, conducente à constituição de uma liderança muçulmana, está igualmente ligada à **questão da luta contra o terrorismo**. Uma educação apropriada é o único meio capaz de difundir **contra-argumentos e de constituir uma alternativa às escolas literalistas**, que têm vindo a dominar a cena desde os anos 70. Naturalmente, esse aspecto particular da luta contra o terrorismo islâmico exigiria também uma ênfase permanente na segurança (através do desmantelamento de redes e fontes de profissionalização) e na promoção socioeconómica, que visa a redução do nível de privação relativa. Exigiria igualmente ter em conta a crise profunda na identidade masculina (ligada ao desejo de preservar os valores que são emblemáticos da sociedade patriarcal), tendo em vista a promoção de uma melhor auto-regulação na comunidade.

Existem já algumas iniciativas na Europa tendentes a facultar oportunidades em matéria de ensino superior, mas não existe um **modelo estável** para o tipo de programa que, neste momento, poderia constituir uma referência. Muito há ainda a fazer em matéria de convergência.

Em conclusão, há que lançar uma dinâmica de mudança. Neste processo, é importante:

- **Ter em conta a dimensão muçulmana na reflexão sobre a identidade europeia** (tanto no que respeita à situação actual, como à questão das raízes de identidade no passado).
- **Encontrar um equilíbrio** entre princípios de equidade e inovação na gestão política da realidade do Islão (o que significa **igualdade do fiel muçulmano europeu em relação ao fiel de outras religiões**). O desejo de integração deve, em geral, envolver a integração de Muçulmanos no espaço europeu e também a educação dos cidadãos europeus não Muçulmanos para a realidade muçulmana. **Para todos os cidadãos da União Europeia**, deveria insistir-se na **educação para a cidadania e nas fundações democráticas** (frequentemente considerados como um dado adquirido) e numa investigação pluridisciplinar sobre o lugar que a dimensão religiosa ocupa na esfera pública.
- **Evitar reduzir as questões sobre o Islão europeu emergente a modelos estereotipados de encontro e diálogo entre religiões.**
- **Evitar ser apanhado em situações que são, ao nível institucional, respostas a expectativas actuais**, expectativas essas que podem não estar ainda estabilizadas. Neste caso, precisamos de estar conscientes de que algumas das organizações muçulmanas se consideram representantes dos Muçulmanos europeus e tentam funcionar, às vezes

indevidamente, como os seus porta-vozes. Neste contexto, **é importante determinar quais são as expectativas da maioria silenciosa**, dado que estas são, por vezes, bastante diferentes das preocupações dos seus "representantes".

- **Promover, com grande cautela, o desenvolvimento de um Islão tolerante e aberto** através de actividades de desenvolvimento e de transmissão de ideias (traduções e comunicação).
- **Promover debates profundos que não hesitem em evocar temas controversos.** Devem ser conduzidos num espírito de abertura e liberdade de expressão, sem limitações, numa atmosfera de respeito mútuo, reciprocidade, e de "co-inclusão recíproca". Trata-se de ultrapassar uma co-habitação relativamente passiva, a fim de reinventar e tornar activamente operacional a promoção do interculturalismo na cidade, actualmente circunscrita, não raramente, a formas de expressão, culturais, ou mesmo folclóricas.

Só enfrentando a realidade e salientando os processos positivos é que podemos evitar o conflito de civilizações – o que não tem nada a ver com o destino.

Rezumat executiv

Realitatea Islamului european este foarte diversă. Diferențele sunt legate de elementele naționale, culturale, religioase și lingvistice; **ele rămân cu siguranță importante.** Pe de o parte, cadrul de referință etnic rămâne foarte important sau este pe cale să devină foarte important. Numeroasele diferențe dintre grupurile de musulmani europeni continuă să joace un rol important la nivelul moscheilor și asociațiilor din Europa. Pe de altă parte, nici chiar a doua și a treia generație de musulmani din Europa nu au dat naștere la mulți musulmani transnaționali.

În zilele noastre, discuțiile despre Islamul european se pot referi la elemente foarte diverse.

În trecut, a existat un anumit număr de puncte de vedere istorice comune referitoare la prezența musulmanilor, care au fost exprimate în context european. La început, prezența acestora era o noutate neașteptată. Mai târziu, după ce experiența colonizării a jucat un rol din ce în ce mai important și după ce tendința de a vedea dimensiunea musulmană numai ca un cadru de referință cultural generic s-a dovedit inadecvată, perspectivele europene referitoare la prezența musulmanilor s-au schimbat astfel încât dimensiunea religioasă a fost, în cele din urmă, luată în considerare.

Musulmanii au început să devină din ce în ce mai vizibili pe continent, iar acest fenomen a urmat un ritm asemănător în întreaga Europă.

Anumite probleme comune au fost dezbătute și discutate de către musulmani. Brusca, problemele asociate musulmanilor nu s-au mai rezumat numai la abordarea complexității chestiunilor culturale și sociale, ci au inclus chestiunile politice și filozofice. În întreaga Europă, musulmanii se luptă să dobândească un statut legal comparabil cu cel acordat altor religii recunoscute confruntându-se în multe cazuri cu atitudini neprietenoase. Există, în special, starea de neliniște care este deseori exprimată prin teama față de radicalizarea Islamului european.

Referitor la credință, contrar presupunerii făcute de multe persoane despre musulmani, inclusiv a multor musulmani cu privire la ei înșiși, nu toți musulmanii practică Islamul în același fel și nu toți musulmanii au aceeași experiență subiectivă despre Islam. **Numai o treime din 15 milioane de musulmani și-au concretizat experiența personală a credinței islamice.** În situația actuală nimic nu ne permite să afirmăm că această proporție va deveni sau nu mai mare. Este sigur că interesul general pentru religia islamică a rămas puternic și a devenit și mai puternic în decursul ultimilor 30 de ani, dar nu este deloc sigur că va continua să devină și mai puternic.

Este, de asemenea, important să recunoaștem că prezența musulmanilor este un proces nefinalizat și inegal. Este un proces în continuă desfășurare și privește toate realitățile sociale. Articulația internă a Islamului european este neterminată, conducătorii sunt rari, clasa conducătoare este pe cale de a fi constituită, populația este încă pe cale de a intra în posesia (drepturilor lor în) spațiul public european, multe dintre acestea fiind fragile datorită dificultății și precarității intrării lor pe piața muncii.

Printre altele, două dimensiuni diferite ale acestei prezențe musulmane au fost cu precădere luate în considerare și evidențiate în prezentul raport referitor la integrarea Islamului în Europa. Una dintre acestea se concentrează asupra diferitelor fațete ale integrării juridice a Islamului în realitățile naționale europene. O altă preocupare au reprezentat-o întrebările referitoare la conducerea internă a comunităților musulmane și rolul fundamental al acestora - și cum aceasta ar trebui să fie pusă în aplicare prin intermediul unei educații pe termen lung.

1. Problema integrării legale

Islamul trece printr-un proces de transformare dintr-o religie a imigranților într-o religie care, cu drepturi depline, face parte din realitatea europeană. **Acest proces ar trebui să fie însoțit, în termeni juridici, de acțiuni corespunzătoare care vor permite comunităților musulmane să se integreze pe deplin în modelul european de relații dintre stat și religii.**

Deși nu există niciun model unic de relații între stat și religii în Uniunea Europeană, trei principii comune - libertatea religioasă, autonomia comunităților religioase și cooperarea între state și comunitățile religioase - apar în toate statele membre și constituie nucleul în jurul căruia acestea se dezvoltă. Islamul poate, așadar, să își găsească locul în cadrul diverselor sisteme naționale de relații între stat și religie, cu condiția să respecte acel nucleu comun.

Constituirea unor organizații musulmane care să funcționeze la scară națională și care să fie în măsură să reprezinte comunitățile musulmane înființate într-un stat, este o condiție preliminară pentru un astfel de proces. În majoritatea țărilor europene, reglementarea juridică a comunităților religioase este stabilită la nivel național, și dacă nu există organizații suficient de reprezentative, comunitățile musulmane ar fi condamnate să rămână la periferia sistemului de relații dintre stat și grupurile religioase. Având în vedere caracterul urgent al acestei probleme, se recomandă totuși să se acționeze pragmatic și să se formuleze strategiile adaptate la situația fiecărei țări. Necesitatea de a intra în relație cu un partener național musulman poate fi satisfăcută prin mai multe metode, pe baza legilor aplicate în fiecare stat.

Acordarea către Islam a unui statut juridic robust în statele membre UE necesită soluționarea unui anumit număr de chestiuni delicate generate de prezența musulmanilor în Europa. Multe dintre ele nu pun probleme juridice noi și deosebit de dificile. Chestiuni precum construirea moscheilor, asistența religioasă în închisori, în spitale și în timpul serviciului militar pot fi rezolvate prin aplicarea unor reguli bine existente de mult timp care se aplică deja altor comunități religioase.

În alte cazuri (sacrificarea rituală a animalelor, sărbătorile religioase, existența unor zone separate în cimitire, aprovizionarea cantinelor școlare, penitenciarelor, etc. cu produse alimentare admise din punct de vedere religios), **este necesară puțin mai multă atenție: creșterea numărului de excepții aplicarea legislației generale este întotdeauna o chestiune delicată și cere o analiză atentă, nevoile de interes general și particular trebuind să fie echilibrate. Însă statele membre UE nu duc lipsă de linii directoare, care derivă din experiențele lor cu alte comunități religioase și care privesc aceleași chestiuni.**

Există și alte domenii în care o tratarea comunității musulmane la același nivel cu alte religii caracterizate printr-o prezență mai îndelungată în Europa va lua mai mult timp. Predarea Islamului în școlile de stat este un exemplu, iar chestiuni legate de statutul personal și dreptul familiei pot furniza alte exemple. În aceste domenii, faza de experimentare și cercetare nu s-a încheiat încă. Se recomandă, așadar, să se încurajeze încercările care sunt făcute în anumite țări europene pentru a dobândi cunoștințele și experiența necesare care vor facilita procesul de luare a unor decizii mai judicioase.

Analiza problemelor puse de prezența comunităților de musulmani în Europa nu confirmă presupunerea că Islamul este incompatibil cu democrația și statul laic. În baza experienței avute cu alte religii, **sistemul juridic european de relații dintre state și religii deține deja**

instrumentele necesare pentru a aborda și rezolva problemele puse de prezența comunităților musulmane în Europa.

Faptul că aceste probleme puse de prezența musulmanilor în Europa pot fi rezolvate fără a destrăma sistemele juridice europene nu înseamnă că aceste sisteme nu sunt obligate să se schimbe sub presiunea cererilor islamice. Ajustarea nu este ușor de realizat pentru că aceasta strică un echilibru de drepturi care are o existență îndelungată de drepturi și privilegii acordate diferitelor comunități religioase, dar rămâne, cu siguranță, în cadrul unui proces de transformare fiziologic.

2. Dincolo de formele organizatorice. Problema majoră și urgentă a educației și a leadership-ului intelectual

Există o serie întregă de curente de gândire în cadrul Islamului și fiecare curent are o sensibilitate proprie. Aceste curente sunt asociate unor organizații care provin din istoria antică și contemporană a Islamului. În cea mai mare parte a timpului, activitatea membrilor unor astfel de organizații a dat naștere la stabilirea unui lanț de moschei și de camere de rugăciune în Europa.

Dincolo de importanța istorică a creării unor astfel de locuri de rugăciune, **această imagine organizațională se schimbă în zilele noastre:** multe alte organizații au început deja să fie constituite, adaptate spațiului european și capabile să se arate independente de țările musulmane, mai ales în privința sursei lor de finanțare. Unele mișcări ale tinerilor par să fie suple, gândite aproape *à la carte*, și urmăresc înainte de toate producerea a ceea ce este plin de înțeles și moral.

Însă, pentru integrarea Islamului în Europa mai există un pas care trebuie făcut în zilele noastre: musulmanii ar trebui să reușească să își creeze instituții de învățământ superior. De ce? Pentru că este foarte probabil că **cea mai mare provocare pe viitor va fi constituirea unei elite intelectuale, capabilă de creații intelectuale autonome și originale**, care să fie constituită pe baza experienței musulmanilor europeni în dialog cu realitatea societăților europene și fundamentele lor filozofice și culturale.

Este probabil ca dezvoltarea armonioasă a Islamului în Europa să depindă, de acum înainte, mai puțin de dezvoltarea instituțională sau organizațională cât de dezvoltarea dinamismului intelectual, pe baza creațiilor și a interacțiunilor socioculturale.

Într-adevăr, comunitățile musulmane din Europa ar trebui să fie capabile să exprime creații intelectuale și normative, adoptând o perspectivă europeană capabilă să facă față timpurilor de față și, mai ales, problemelor contemporane cu care se confruntă gândirea islamică. În prezent, acest lucru este **o cerință primordială pentru ca Islamul să poată dobândi un rol mai important în viața publică.** Acesta este, de asemenea, singurul mod prin care se pot satisface așteptările contemporane ale musulmanilor și a celor care nu sunt musulmani.

Această cerință ar trebui să fie îndeplinită prin apariția unor noi conducători, din moment ce, **în prezent, există o carență în ceea ce privește conducătorii formați în spațiul european**, și este probabil ca această situație să se înrăutățească pe viitor.

De fapt, există tendințe opuse: generațiile mai tinere care au crescut în Europa și au fost educate acolo, nu își asumă neapărat și în mod progresiv, responsabilitatea față de comunitate. Din mai multe motive, **Islamul european continuă să fie afectat de dinamica Islamului mondial, chiar dacă aceasta este dusă mai departe de actori care s-au născut pe teritoriul european.** Pentru a

explica aceasta situație, putem menționa sosirea, prin căsătorie, a unor conducători musulmani pregătiți în țări musulmane, la avangarda lumii islamice. Subliniem, de asemenea, reîntoarcerea membrilor celei de-a doua generații de imigranți care au studiat științele islamice, s-au întors în țările musulmane, din moment ce nu exista posibilitatea de a face aceste studii în Europa. Aceștia, de asemenea, revin cu un bagaj de cunoștințe islamice care nu se adaptează ușor contextului în care se regăsesc. În acest caz, lumea islamică nu este numai importată, ci este pusă în aplicare de actori care s-au născut pe teritoriul european.

Astfel, una din prioritățile majore pe viitor este crearea unor instituții superioare de pregătire și învățământ în Europa. Dacă musulmanii nu reușesc să facă acest lucru pe termen scurt sau mediu, ar fi util să se ia în considerare posibilitatea promovării unei strategii de dezvoltare.

Pe termen lung, problema unei burse adecvate, care să conducă la constituirea unei leadership musulman, este, de asemenea, legată de **problema luptei împotriva terorismului**. Constituirea unei educații adecvate este singurul mod capabil să difuzeze **contraargumentele care să propună alternative școlilor literale** care au dominat scena încă din anii 1970. Bineînțeles, acest aspect aparte privind lupta împotriva terorismului islamic ar necesita, de asemenea, o atenție continuă asupra siguranței (prin dezmembrarea rețelelor și surselor de profesionalizare) și asupra promovării socioeconomice în scopul reducerii nivelului de sărăcie relativă. Ar necesita, de asemenea, luarea în considerare a unei crize profunde a identității masculine (în legătură cu dorința de a păstra valorile emblematice pentru societatea patriarhală), cu o atenție fixată asupra promovării unei mai bune autoreglementări în comunitate.

Există deja mai multe inițiative în Europa privind oferirea unor posibilități de învățământ superior, dar **nu există un model stabil** pentru tipul de program care ar putea constitui un punct de referință în acest moment. Mai sunt încă multe de făcut pentru a converge către acest model.

În concluzie, trebuie inițiată o dinamică a schimbării. În acest proces este important:

- **Să se ia în considerare dimensiunea musulmană în orice reflecție asupra identității europene** (atât în privința situației de lucru din prezent cât și în privința chestiunii legate de înrădăcinarea identității în trecut).
- **Să se găsească un echilibru** între principiul egalității și cel al inovației în administrarea politică a realității Islamului european (adică **egalitate în ceea ce privește credințorii musulmani în raport cu credințorii altor religii**); dorința de integrare în general trebuie să implice integrarea musulmanilor în spațiul european, precum și instruirea cetățenilor europeni care nu sunt musulmani cu privire la realitatea musulmană. **Pentru toți cetățenii Uniunii Europene** ar trebui să se pună accentul asupra **educației privind cetățenia și fundamentele democratice** (care sunt deseori considerate ca fiind de la sine înțelese) și asupra unei investigații pluridisciplinare în ceea ce privește locul dimensiunii religioase în spațiul public.
- **Să se evite reducerea întrebărilor despre Islamul european pe cale de constituire la modele standard de întâlnire și dialog între religii.**
- **Să se evite blocarea în situații care sunt, la nivel instituțional, răspunsuri la așteptările actuale**, așteptări care poate nu au încă un caracter stabil. În acest caz, avem nevoie să fim conștienți de faptul că unele organizații musulmane se consideră ca fiind reprezentante musulmanilor europeni și încearcă să funcționeze, uneori în mod necorespunzător, în calitate de purtători de cuvânt ai acestora. În acest context, **este important să ne dăm**

seama care sunt așteptările mării majorități tăcute pentru că, uneori, acestea sunt foarte diferite de preocupările „reprezentanților” lor.

- **Să se promoveze, cu mare grijă și prudență, dezvoltarea unui Islam deschis și tolerant**, prin intermediul unor activități de elaborare și circulare a ideilor (traduceri și comunicare)
- **Să se promoveze dezbateri profunde care să nu ezite să prezinte teme care ar putea să îi supere pe oameni.** Acestea trebuie să fie conduse într-un spirit de deschidere și libertate de exprimare, fără limite, într-un cadru de respect mutual, de reciprocitate și de „incluere reciprocă”. Este vorba despre a trece dincolo de o coabitare relativ pasivă pentru a reinventa promovarea interculturalismului în oraș pentru a o face operațională în mod activ, aceasta fiind, în prezent, limitată la forme expresive, culturale sau chiar folclorice.

Conflictul dintre civilizații, care nu are nimic de a face cu destinul, poate fi evitat numai prin înfruntarea realității și accentuarea proceselor pozitive.

Zhrnutie

Európsky islam charakterizuje veľká rôznorodosť. Rozdiely sa týkajú národných, kultúrnych, náboženských a jazykových špecifik a rozhodne sa im naďalej prikladá veľký význam. Na jednej strane je to etnický kontext, ktorý je stále dôležitým faktorom, resp. sa dôležitým faktorom stáva. Početné rozdiely, ktorými sa medzi sebou odlišujú skupiny európskych moslimov, sú naďalej dôležité dokonca aj na úrovni miest a spolkov v Európe. Na strane druhej, produktom druhej ani tretej generácie moslimov v Európe nie je veľa tých, ktorých by sme mohli nazvať „nadmárodnými moslimami“.

Ak sa v súčasnosti diskutuje o európskom islame, možno sa v skutočnosti hovorí o veľmi rozdielnych veciach.

V minulosti jestvoval v európskom kontexte určitý počet spoločných historických pohľadov na prítomnosť moslimov. Ich prítomnosť bola spočiatku niečím novým a neočakávaným. Po bohatších skúsenostiach z koloniálnej politiky a potom, ako sa ukázalo, že moslimskú problematiku nestačí vnímať jedine cez prizmu všeobecného kultúrneho rámca, prišlo k zmene európskeho pohľadu na moslimskú prítomnosť a do úvahy sa konečne začalo brať aj náboženské hľadisko.

Moslimovia na európskom kontinente sa stávali čoraz viditeľnejšími. Tento jav prebiehal podobným spôsobom v celej Európe.

K niektorým bežným problémom sa prihlásili a diskutovali o nich samotní moslimovia. Problémy týkajúce sa moslimov sa zrazu presunuli z oblasti výlučne spoločenských a kultúrnych otázok do oblasti politiky a filozofie. Na celoeurópskej úrovni sa moslimovia snažia získať právne postavenie porovnateľné s ostatnými oficiálnymi náboženstvami. A v tejto oblasti mnohokrát čelia nepriateľským postojom. Prevažuje pocit nervozity, ktorý je často prejavom obáv z radikalizácie európskeho islamu.

Pokiaľ ide o vieru, napriek všeobecnej predstave mnohých ľudí vrátane samotných moslimov, nie všetci moslimovia vyznávajú islam rovnakým spôsobom a nie všetci majú so svojím náboženstvom tú istú subjektívnu skúsenosť. **Len asi tretina z 15 miliónov moslimov sa k islamskej viere aj aktívne hlási.** V súčasnosti nemôžeme s určitosťou povedať, či sa tento počet bude zvyšovať alebo nie. Jasné je len to, že islam je medzi ľuďmi naďalej veľmi žiadaným náboženstvom a záujem oň sa počas ostatných 30 rokov zvýšil, ale nie je vôbec isté, či tento trend bude aj naďalej pokračovať.

Je rovnako dôležité uvedomiť si, že moslimská prítomnosť v Európe je nerovnomerným a neukončeným procesom. Ide o neukončený proces tak ako všetky spoločenské fakty. Nie je ukončené vnútorné rozčlenenie európskeho islamu, lídrov medzi moslimami je málo a ich trieda sa ešte len vytvára, moslimské spoločenstvá ešte stále plne nevyužívajú európsky verejný priestor a práva v ňom obsiahnuté a mnohé tieto spoločenstvá sú ešte stále oslabené v dôsledku ťažkostí a rizík súvisiacich s ich vstupom na pracovný trh.

Aktuálna správa o integrácii islamu v Európe okrem iného osobitne zdôrazňuje a zameriava sa na dve rozdielne dimenzie moslimskej súčasnosti. Jednou z nich sú rozličné aspekty právnej integrácie islamu do európskych národných štátov. Druhou dimenziou sú otázky týkajúce sa vnútorného líderstva moslimských komunít a jeho dôležitej úlohy a tiež otázka, ako tento problém vyriešiť dlhodobým vzdelávaním.

1. Otázka právnej integrácie

Islam prechádza procesom transformácie z náboženstva príst'ahovalcov na náboženstvo, ktoré je plným právom súčasťou európskej reality. **Z právneho hľadiska by mal byť tento proces doplnený vhodnými opatreniami, ktoré moslimským komunitám umožnia plnú integráciu do európskeho modelu vzťahov medzi štátmi a náboženstvami.**

Aj keď v Európskej únii nejestvuje jediný model vzťahov medzi členskými štátmi a náboženstvami, vo všetkých členských štátoch sa opakujú tri spoločné princípy, na základe ktorých sú tieto vzťahy založené: náboženská sloboda, nezávislosť náboženských komunít a spolupráca medzi štátom a náboženskými komunitami. Ak bude islam rešpektovať tento spoločný základ, môže si nájsť vlastné miesto v rámci rôznych vnútroštátnych systémov vzťahov medzi členskými štátmi a náboženstvami.

Prvotnou podmienkou tohto procesu je vytvorenie moslimských organizácií fungujúcich na celoštátnej úrovni, ktoré budú zastupovať moslimské komunity v danom štáte. Vo väčšine európskych krajín funguje právna regulácia náboženských komunít na celoštátnej úrovni, a ak by moslimovia nemali dostatočne reprezentatívne organizácie, boli by odsunutí na okraj systému vzťahov medzi štátmi a náboženskými skupinami. Aj keď ide o naliehavú záležitosť, je potrebné postupovať pragmaticky a stratégie prispôbiť situácii v každej konkrétnej krajine. Vzťahy s celoštátnou moslimskou organizáciou je možné udržiavať rôznymi spôsobmi, v zmysle zákonov platných v každom štáte.

Priznanie platného právneho štatútu islamskému náboženstvu v krajinách EÚ znamená potrebu vyriešiť množstvo chýlostivých otázok, ktoré moslimská prítomnosť v Európe vyvoláva. Mnohé z nich v sebe neskrývajú žiadne nové ani veľmi zložité právne problémy. Otázky ako napr. budovanie mešít, náboženské služby vo väzniciach, nemocniciach a v armáde sa dajú vyriešiť uplatnením zaužívaných pravidiel, ktorými sa už riadia ostatné náboženské komunity.

V niektorých prípadoch (napr. rituálne zabíjanie zvierat, náboženské sviatky, pochovávanie v samostatných častiach cintorínov, poskytovanie nábožensky vyhovujúcej stravy v jedálňach škôl, väzníc atď.) je potrebný opatrnejší postup: rozširovanie rámca výnimiek zo všeobecne platnej legislatívy je vždy veľmi citlivou záležitosťou a vyžaduje si starostlivú analýzu všeobecných záujmov a špecifických potrieb, ktoré musia byť v rovnováhe. Členské štáty EÚ však majú k dispozícii usmernenia, ktoré vznikli na základe ich skúseností pri riešení týchto otázok s inými náboženskými komunitami.

V niektorých oblastiach si plné vyrovnanie moslimskej komunity s ostatnými náboženstvami, ktoré sú v Európe etablované už dlhšie, vyžiada dlhší čas. Ide napr. o vyučovanie islamu na štátnych školách, ale aj o otázky spojené s postavením jednotlivca a s rodinným právom. V týchto oblastiach ešte pokračuje fáza experimentov a skúmania.

Je preto potrebné podporiť úsilie niektorých európskych krajín vytvoriť si rezervu vedomostí a skúseností, ktoré uľahčia prijímanie premyslenejších rozhodnutí.

Analýza problémov vyvolaných prítomnosťou moslimských spoločenstiev v Európe nepotvrďuje domnienku, že islam nie je zlučiteľný s demokraciou a sekulárnym štátom. Na základe dlhoročných skúseností s ostatnými náboženstvami **má európsky právny systém vzťahov medzi štátmi a náboženstvami k dispozícii nástroje potrebné na riešenie problémov vyvolaných prítomnosťou moslimov v Európe.**

Skutočnosť, že výzvy, ktoré prináša moslimská prítomnosť v Európe, sa dajú riešiť aj bez narušenia právnych systémov v európskych štátoch, však neznamená, že tieto systémy sa pod tlakom požiadaviek moslimskej komunity nebudú musieť zmeniť. Takáto zmena nie je jednoduchá, pretože sa pri nej mení dlhodobá rovnováha práv a výsad udelených rôznym náboženským komunitám, rozhodne však zostáva v rámci hraníc procesu fyziologickej transformácie.

2. Základné a naliehavé otázky vzdelávania a intelektuálneho líderstva okrem organizačných foriem

V rámci islamu existuje množstvo myšlienkových prúdov, z ktorých každý citlivo vníma inú oblasť. Tieto prúdy sú spojené s organizáciami, ktoré sú produktmi staršej a modernej histórie islamského náboženstva. Mešity a miesta na bohoslužby v Európe vznikli väčšinou vďaka aktivitám členov týchto organizácií.

Odhliadnuc od významu zakladania modlitebných miestností v minulosti sa tento **organizačný obraz v súčasnosti mení**: vzniklo množstvo ďalších organizácií prispôbených európskemu priestoru, ktoré demonštrujú svoju nezávislosť od moslimských krajín, najmä pokiaľ ide o zdroje financovania. Niektoré hnutia mladých si takmer ako „z jedálneho lístka“ zvolili imidž pružnej organizácie a zameriavajú sa predovšetkým na vytváranie niečoho, čo má význam a je morálne.

Ak sa má však islam v Európe úspešne integrovať, je v súčasnosti potrebné ešte urobiť ďalší krok. Moslimovia by mali založiť inštitúcie vyššieho vzdelávania. Prečo? Pretože je pravdepodobné, že **najväčšou výzvou budúcnosti bude vytvorenie intelektuálnej elity, ktorá bude schopná vlastnej autonómnej a originálnej intelektuálnej produkcie** založenej na skúsenosti európskych moslimov nadobudnutej v dialógu s realitou európskych spoločností a ich kultúrneho a filozofického základu.

Je pravdepodobné, že to, či sa islam bude v Európe vyvíjať harmonicky, bude odteraz menej závisieť na inštitucionálnom a organizačnom rozvoji než na rozvoji intelektuálneho dynamizmu a sociálno-kultúrnej tvorbe a vzájomnom pôsobení.

Moslimské komunity v Európe by mali vedieť vyjadriť svoje intelektuálne a normatívne názory z európskej perspektívy, ktorá im umožní zaoberať sa prítomnosťou, a najmä aktuálnymi problémami, ktorým islamské myslenie v súčasnosti čelí. V dnešnej dobe **ide o základný predpoklad toho, aby islam získal vo verejnom priestore výraznejšie zastúpenie**. Ide zároveň o jediný spôsob, ako naplniť očakávania jednak moslimov, ako aj nemoslimskej populácie.

Táto podmienka by sa mala splniť príchodom nových lídrov, pretože v súčasnosti **je nedostatok vyškolených lídrov pochádzajúcich z európskeho priestoru** a je pravdepodobné, že táto situácia sa v budúcnosti bude zhoršovať.

V súčasnosti sú v skutočnosti viditeľné protichodné tendencie: mladšie generácie moslimov, ktoré vyrástli v Európe a získali tu aj vzdelanie, nepreberajú postupne automaticky zodpovednosť za svoje komunity. **Na európsky islam z viacerých dôvodov nad'alej vplývajú dynamické sily, ktoré existujú v rámci svetového islamu, aj keď ich nositeľmi sú aktéri narodení na európskom území**. Vysvetlením môže byť to, že sa do popredia prostredníctvom manželských zväzkov dostali lídri vyučení v moslimských krajinách. Určitú úlohu môže zohrávať aj návrat druhej generácie prisťahovalcov, ktorí študovali islamské vedy v moslimských krajinách, pretože v Európe takéto štúdium nebolo možné. Aj títo absolventi sa vracajú nasiaknutí islamskými

myšlienkami, ktoré nie sú vždy zlučiteľné s novým prostredím. V takomto prípade sa dedičstvo svetového islamu nielen importuje, ale ho aj ďalej prenášajú aktéri narodení na európskom území.

Jednou z veľmi dôležitých budúcich priorít je preto vytváranie inštitúcií vyššieho vzdelávania v Európe. Ak moslimovia v tomto procese v krátkodobom ani strednodobom horizonte neuspeli samotní, je potrebné zvážiť možnosti podpory stratégie rozvoja týchto inštitúcií.

Z dlhodobého hľadiska je otázka vhodného vzdelávania, ktoré by viedlo k vyškoleniu moslimských lídrov, spojená tiež s **otázkou boja proti terorizmu**. Jediným spôsobom šírenia **protiargumentov navrhujúcich alternatívy k tzv. školám doslovného výkladu** prevažujúcim od 70. rokov, je vytvorenie vhodného systému vzdelávania.

Tento konkrétny aspekt boja proti islamskému terorizmu si samozrejme tiež vyžaduje neustále zameranie sa na bezpečnosť (likvidáciou sietí a zdrojov profesionalizácie) a podporu v spoločensko-ekonomickej oblasti, ktorej cieľom je znižovanie úrovne relatívnej chudoby. Bolo by tiež potrebné zamyslieť sa nad hlbokou krízou mužskej identity (súvisiacou s túžbou zachovať hodnoty typické pre patriarchálnu spoločnosť) a zvážiť pritom aj poskytnutie podpory lepšej samoregulácii v moslimskej komunite.

V Európe už existuje množstvo iniciatív v oblasti poskytovania možností vyššieho vzdelávania, ale pre typ programu, ktorý by mohol slúžiť ako referenčný bod, nejestvuje v súčasnosti **žiaden stabilný model**. Dosiahnutie konvergencie si ešte vyžiada množstvo úsilia.

Na záver môžeme povedať, že je nevyhnutné spustiť dynamiku zmien. V tomto procese je dôležité:

- **pri úvahách o európskej identite zohľadniť aj moslimskú dimenziu** (rovnako z pohľadu súčasnej situácie, ako aj zakorenenia identity v minulosti);
- **nájsť rovnováhu** medzi zásadami spravodlivosti a inovatívnosti v politickom riadení problematiky európskeho islamu (t.j. **spravodlivosti pokiaľ ide o vzťah moslimských a nemoslimských veriacich**); súčasťou všeobecnej túžby po integrácii musí byť integrácia moslimov v európskom priestore a tiež vzdelávanie európskych občanov nemoslimského vyznania v oblasti moslimskej reality; je potrebné klásť dôraz na **vzdelávanie všetkých občanov Európskej únie o občianstve a základoch demokracie** (ktoré sa často považujú za samozrejmosť) a multidisciplinárny výskum týkajúci sa miesta, ktoré patrí náboženstvu vo verejnom priestore;
- **vyhýbať sa zužovaniu otázok týkajúcich sa európskeho islamu na zjednodušené modely zrážok a dialógov medzi náboženstvami;**
- **snažiť sa vyhnúť situáciám, ktoré sú na inštitucionálnej úrovni odpoveďami na aktuálne očakávania** – očakávania, ktoré ešte nemusia byť stabilné; v tomto prípade je potrebné si uvedomiť, že niektoré moslimské organizácie sa považujú za zástupcov európskych moslimov a snažia sa niekedy nenáležitým spôsobom vystupovať v ich mene; v tejto súvislosti **je potrebné zistiť aké sú očakávania mlčiacej väčšiny**, pretože tie sú niekedy dosť vzdialené od očakávaní ich „zástupcov“;
- **veľmi opatrne a prezieravo podporovať rozvoj tolerantného a otvoreného islamu** vytváraním a šírením ideí (preklady a komunikácia);
- **podporovať hlboké diskusie a nevyhýbať sa pri nich témam, ktoré môžu ľudí rozhnevať**; diskusie musia prebiehať v duchu otvorenosti a neobmedzenej slobody

vyjadrovania, v atmosfére vzájomnej úcty, obojstrannosti a rovnovážneho zapojenia; ide o prekonanie do istej miery pasívneho spolunažívania, s cieľom nájsť nové naplnenie podpory interkulturalizmu v mestskom prostredí a túto podporu aktivizovať, pretože multikulturálna výmena sa v súčasnosti v mestách často obmedzuje len na formy vyjadrovania a kultúrne formy alebo dokonca len na folklór.

Zrážke civilizácií, ktorá nie je v žiadnom prípade osudovou záležitosťou, je možné zabrániť len vtedy, keď budeme vnímať realitu takú aká je a vyzdvihovať pozitívne procesy.

Povzetek

Dejansko stanje islama v Evropi se zelo razlikuje. Razlike so povezane z nacionalnimi, kulturnimi, verskimi in jezikovnimi elementi; **nedvomno pa ostajajo pomembne**. Po eni strani etnični referenčni okvir ostaja precej pomemben ali pa bo to postal v prihodnosti. Številne razlike med skupinami evropskih muslimanov ostajajo pomembne celo na ravni mošej in združenj v Evropi. Po drugi strani celo v drugi in tretji generaciji muslimanov ni mogoče najti veliko muslimanov mešanih narodnosti.

Danes se lahko razprave o islamu v Evropi dejansko sklicujejo na zelo različne elemente.

V preteklosti so obstajala določena skupna zgodovinska stališča, ki so nastala v evropskem okolju v zvezi s prisotnostjo muslimanov. Sprva je bila ta prisotnost nepričakovana novost. Pozneje, ko se je kolonialni vpliv še dodatno zmanjšal in ko se je težnja po obravnavi muslimanske razsežnosti le kot splošnega kulturnega referenčnega okvira izkazala za neprimerno, so se evropska stališča glede muslimanov spremenila, tako da se je končno začela upoštevati verska razsežnost.

Muslimani postajajo na celini vedno opaznejši, ta pojav pa se precej enakomerno širi po vsej Evropi.

Muslimani so se soočili z nekaterimi skupnimi težavami in o njih razpravljali. Težave v zvezi z muslimani so se v trenutku premaknile s področja družbenih in kulturnih vprašanj na področje političnih in filozofskih vprašanj. V vseevropskem okviru si muslimani prizadevajo za pridobitev pravnega položaja, ki je primerljiv s položajem drugih priznanih ver. Pri tem se srečujejo s številnimi sovražnimi odzivi. Predvsem je prisotno nelagodje, ki se pogosto izraža kot strah pred radikalizacijo islama v Evropi.

Na ravni vere v nasprotju z domnevo, ki jo imajo mnogi o muslimanih, vključno tudi številni muslimani sami, velja dejstvo, da vsi muslimani ne razumejo islama na enak način, prav tako nimajo vsi muslimani enake osebne izkušnje v zvezi z njim. **Le približno tretjina od 15 milijonov muslimanov je izjavila, da dejavno živijo v skladu s svojo vero.** Glede na sedanje stanje ni mogoče reči, ali se bo ta delež povečal ali ne. Gotovo je, da je želja po islamski veri med ljudmi ostala močna in se je v zadnjih tridesetih letih celo okrepila, vendar nikakor ni zagotovljeno, da se bo to nadaljevalo.

Prav tako je treba priznati, da je prisotnost muslimanov v Evropi spremenljiv in nedokončan proces. Z vidika vseh družbenih dejstev je to postopek, ki še poteka. Notranji izraz islama v Evropi še ni dokončno oblikovan, voditelji so redki, vodilni razred se oblikuje, prebivalstvo šele pridobiva svoj položaj (in pravice) v evropskem javnem prostoru, pri tem pa so mnogi še vedno ranljivi zaradi težav in negotovosti pri vstopanju na trg dela.

Med drugim sta se podrobneje upoštevali dve različni razsežnosti prisotnosti muslimanov, poudarjeni tudi v tem poročilu, ki obravnava vključevanje islama v Evropo. Ena se osredotoča na različne vidike pravnega vključevanja islama v evropska nacionalna okolja. Druga vključuje vprašanja v zvezi z notranjim vodstvom muslimanskih skupnosti in njegovo temeljno vlogo – ter kako je to mogoče izvajati prek dolgoročnega izobraževanja.

1. Vprašanje pravnega vključevanja

Islam je v postopku spreminjanja iz vere priseljencev v vero, ki je polnopraven del evropske resničnosti. **Ta postopek je treba v pravnem smislu spremljati z ustreznimi ukrepi, ki bodo muslimanskim skupnostim dovolili polno vključevanje v evropski model odnosov med državami in verami.**

Čeprav v Evropski uniji ni enotnega modela za odnose med državami in verami, se tri skupna načela – verska svoboda, avtonomija verskih skupnosti ter sodelovanje med državo in verskimi skupnostmi – ponavljajo v vseh državah članicah in predstavljajo stičišče, okrog katerega se razvijajo. Islam lahko zato najde svoje mesto v različnih nacionalnih sistemih odnosov med državami in vero, če spoštuje to skupno jedro.

Ustanovitev muslimanskih organizacij, ki delujejo na nacionalni ravni in lahko zastopajo muslimanske skupnosti, ki živijo v državi, je najpomembnejši pogoj za takšen postopek. V večini evropskih držav je pravna ureditev verskih skupnosti določena na nacionalni ravni, če pa ne bi imele ustreznih predstavniških organizacij, bi bile muslimanske skupnosti prisiljene, da ostanejo na robu sistema odnosov med državami in verskimi skupinami. Ob upoštevanju te potrebe se vseeno svetuje pragmatično nadaljevanje in prilagoditev strategij položaju v vsaki posamezni državi. Potreba po povezovanju z muslimanskimi verniki iste narodnosti se lahko izpolni na različne načine na podlagi zakonov, ki veljajo v vsaki državi.

Če države EU islamu podelijo trden pravni položaj, to pomeni obravnavo številnih občutljivih vprašanj, ki jih sproža prisotnost muslimanov v Evropi. Številna od teh vprašanj ne predstavljajo novih ali posebno zapletenih pravnih težav. Vprašanja, kot so gradnja mošej, verska pomoč v zaporih, bolnišnicah in vojski, se lahko rešijo z uporabo dobro uveljavljenih pravil, ki že veljajo za druge verske skupnosti.

V nekaterih drugih primerih (obredni zakol, verski prazniki, razpoložljivost ločenih delov pokopališča, oskrba z versko sprejemljivimi živili v šolskih menzah, zaporih itd.) **je potrebna nekoliko večja previdnost: širitev področja izjem tako, da vpliva na splošni zakon, je vedno občutljiva zadeva in zahteva natančno analizo, v kateri je treba uravnovesiti splošne interese in posebne potrebe. Vendar državam članicam EU ne primanjkuje smernic, ki izhajajo iz njihovih izkušenj z drugimi verskimi skupnostmi o isti temi.**

Obstajajo tudi druga področja, na katerih bo popolna izenačitev muslimanske skupnosti z drugimi verami, ki so dlje prisotne v Evropi, trajala dlje. Poučevanje islama v državnih šolah je primer tega, drugi primeri so lahko vprašanja v zvezi z osebnim položajem in družinskim pravom. Na teh področjih preskusi in raziskave še niso končani. Zato se svetuje spodbujanje poskusov, ki se izvajajo v nekaterih evropskih državah, da bi se združili znanje in izkušnje, kar bo olajšalo sprejemanje bolj pretehtanih odločitev.

Analiza težav, ki nastanejo zaradi prisotnosti muslimanskih skupnosti v Evropi, ne potrjuje domneve, da je islam nezdržljiv z demokracijo in posvetno državo. Na podlagi izkušenj z drugimi verami **ima evropski pravni sistem za odnose med državami in verami že na voljo potrebne instrumente za obravnavo in reševanje težav, ki jih sproža prisotnost muslimanskih skupnosti v Evropi.**

Dejstvo, da je izzive, ki jih predstavlja prisotnost muslimanov v Evropi, mogoče rešiti brez razpada evropskih pravnih sistemov, ne pomeni, da se ti sistemi ne bodo spremenili zaradi pritiska islamskih zahtev. Prilagoditev ni lahka naloga, ker spreminja dolgotrajno ravnovesje pravic in privilegijev, ki so dodeljeni različnim verskim skupnostim: vendar gotovo ostaja v mejah procesa fiziološkega spreminjanja.

2. Zunaj organizacijskih oblik je osrednje in najnujnejše vprašanje izobraževanje in intelektualno vodstvo

V islamu obstaja več miselnih tokov, vsak od teh je različno občutljiv. Ti tokovi so povezani z organizacijami, ki izhajajo iz pretekle in sodobne zgodovine islama. Večino časa je delovanje članov takšnih organizacij v Evropi sprožalo ustanavljanje mošej in molilnic.

Organizacijska slika prostorov za čaščenje se danes spreminja in je presegla nekdanjo pomembnost ustanavljanja teh prostorov: ustanovljene so bile številne druge organizacije ter so prilagojene evropskemu prostoru in so lahko neodvisne od muslimanskih držav, zlasti na področju financiranja. Nekatera mladinska gibanja se kažejo kot prilagodljiva, skoraj „a la carte“ ter si prizadevajo predvsem za ustvarjanje smisla in morale.

Vendar je treba v današnjem času narediti dodaten korak, če želimo, da bo vključitev islama v Evropo uspešna: muslimani morajo biti uspešni pri ustanavljanju ustanov za višjo izobrazbo. Zakaj? Ker je verjetno, da **bo v prihodnosti največji izziv oblikovanje intelektualne elite, ki bo sposobna ustvarjati samostojna in izvirna intelektualna dela** in ki se bo oblikovala na podlagi izkušenj evropskih muslimanov v dialogu z resničnostjo evropskih družb ter njihovimi kulturnimi in filozofskimi temelji.

Verjetno je, da bo usklajen razvoj islama v Evropi od zdaj manj odvisen od institucionalnega ali organizacijskega razvoja kot od razvoja intelektualne dinamike na podlagi družbeno-kulturnega ustvarjanja in povezanosti.

Dejansko bi morale biti muslimanske skupnosti v Evropi sposobne ustvarjati intelektualna in normativna dela ter se s sprejetjem evropskega stališča soočiti s sodobnim časom ter predvsem sodobnimi težavami, s katerimi se srečuje islamska misel. To je danes **osnovna zahteva za doseglo kakovostnejšega položaja islama na javnih mestih**. To je tudi edini način za uresničitev sodobnih muslimanskih in nemuslimanskih pričakovanj.

To zahtevo je treba izpolniti s prihodom novih voditeljev, ker **je zdaj premalo usposobljenih voditeljev, izobraženih v evropskem prostoru**, to stanje pa se bo v prihodnosti verjetno še poslabšalo.

Dejstvo je, da obstajajo nasprotujoče si težnje: ni nujno, da bodo mlajše generacije, ki so odrasle v Evropi in so se tu izobraževale, postopno prevzele odgovornost za skupnost. Zaradi različnih razlogov **na islam v Evropi še vedno vpliva dinamika, ki velja v islamskem svetu, tudi če jo prenašajo akterji, ki so bili rojeni na evropskem ozemlju**. Ta položaj je mogoče razložiti s prihodom muslimanskih voditeljev, ki so se izobraževali v muslimanskih državah in se zaradi poroke preselili v Evropo. Prav tako omenjamo vračanje pripadnikov druge generacije priseljencev, ki so študirali islamske študije v muslimanskih državah, ker tega študija niso mogli izvajati v Evropi. Tudi ti se vračajo s pridobljenim islamskim znanjem, ki ga ni vedno mogoče zlahka prilagoditi okolju, v katero pridejo. V tem primeru se svetovni islam ne le vnese v Evropo, ampak ga tudi prenašajo akterji, ki so bili rojeni na evropskem ozemlju.

Zato bo v prihodnosti ena od glavnih prednostnih nalog ustanavljanje ustanov za kakovostnejše usposabljanje in višjo izobrazbo v Evropi. Če muslimanom to ne uspe na kratkoročni ali srednjeročni podlagi, je treba preučiti možnosti za spodbujanje strategije razvoja.

Dolgoročno je vprašanje primernih štipendij, ki pripomorejo k oblikovanju muslimanskih voditeljev, povezano tudi z **vprašanjem boja proti terorizmu**. Ustanavljanje ustreznih izobraževalnih ustanov je edino sredstvo, ki lahko širi **razloge za ustanavljanje nadomestnih možnosti za šole, ki poučujejo dobesedne razlage verskih besedil** in ki prevladujejo od sedemdesetih let 20. stoletja. Seveda bi ta posebni vidik boja proti islamskemu terorizmu zahteval stalno osredotočanje na varnost (z odpravljanjem mrež in virov strokovnega izobraževanja) in družbeno-gospodarsko spodbujanje, ki si prizadeva za znižanje stopnje sorazmerne deprivacije. Prav tako je treba obravnavati globoko krizo moške identitete (v povezavi z željo, da ohranijo tiste vrednote, ki so značilne za patriarhalno družbo), pri čemer je treba spodbujati boljše samourejanje v skupnosti.

V Evropi že obstajajo številne pobude v zvezi z omogočanjem višje izobrazbe, vendar za zdaj še **ni stabilnega modela** za takšno obliko programa, ki bi lahko predstavljal referenčno točko. Za uresničitev konvergence je še vedno potrebnega veliko dela.

Na koncu lahko sklenemo, da so se spremembe začele izvajati. Pri tem procesu je pomembno:

- **V vseh študijah evropske identitete upoštevati muslimansko razsežnost** (v zvezi s sedanjim stanjem in v zvezi z vprašanjem zakoreninjenosti identitete v preteklosti).
- **Poiskati ravnovesje** med načeli enakosti in inovativnosti v političnem upravljanju dejanskega stanja islama v Evropi (v smislu **enakosti med muslimanskimi verniki in verniki drugih ver**); želja po vključevanju mora na splošno zajemati vključevanje muslimanov v evropski prostor ter izobraževanje nemuslimanskih evropskih državljanov o muslimanski resničnosti. **Za vse državljane Evropske unije** je treba poudariti pomen **izobraževanja o državljanstvu in demokratičnih temeljih** (ki se pogosto obravnavata kot samoumevna) ter večdisciplinarne raziskave v zvezi s položajem vere v javnem prostoru.
- **Izogibati se zmanjševanju števila vprašanj o islamu v Evropi, ki se pojavljajo, da se pridobivajo vzorci srečanj in dialogov med verami.**
- **Preprečevati, da ne bi napredovali s položajem, ki so na institucionalni ravni odgovori na sedanja pričakovanja**, ki pa se še niso stabilizirala. V zvezi s tem se moramo zavedati, da se muslimanske organizacije štejejo za predstavnike evropskih muslimanov in pri tem poskušajo delovati, včasih neustrezno, kot njihovi zastopniki. V tem okviru **je pomembno ugotoviti, kakšna so pričakovanja prevladujoče tihe večine**, ker se ta včasih precej razlikujejo od skrbi njihovih „predstavnikov“.
- **Bolj pazljivo in previdno spodbujati razvoj strpnega in odprtega islama** z oblikovanjem in kroženjem idej (prevodi in sporočanje).
- **Spodbujati poglobljene razprave, na katerih se prav tako obravnavajo teme, ki razburjajo ljudi.** Izvajati jih je treba v duhu odprtosti in svobode govora, brez omejitev ter v okolju obojestranskega spoštovanja, vzajemnosti in „vzajemnega sovključevanja“. To je vprašanje preseganja dokaj pasivnega sobivanja, da se ponovno odkrije in začne dejavno spodbujati večkulturnost v mestu, ki je zdaj pogosto omejena na izrazne oblike, kulturne ali celo folklorne dogodke.

Soočenje z resničnostjo in poudarjanje pozitivnih postopkov je edini način, da preprečimo nasprotje med civilizacijami, ki nima nič skupnega z usodo.